داملا عالم جان البارودی.

ترجمه حالی

ی. آقچورا اوغلی.

قزان.
شرف مطبعه‌سی.
۱۹۰۷

بسم الله الرحمن الرحيم.

داملا عالم جان البارودی حضرتلرینه:

فضائلمآب!

بوکون ملتکزگه حصروجودایتدکنکزنك ۲۵نچی یلی طولدی. ملتکزنك متدین، خلوق، متفنن، هنرمند، قوی اولماسندن وهیچ بر جهتله ملل سائره‌یه زبون قالمامسندن عبارت هدف آمالکزه بارو ایچون مصروف اوشبو ربع عصر ایچنده، کوب موانعگه اوچرادیکز؛ هر طرفدن یولکزه سانچکیلی آغاچلر ارغتدیلر؛ بارچه عزم ایه‌سی مجددلرنك کورگانی اذا وجفادن، طبیعی، سزده قورتوله آلمادکز...

لکن دائم حق نهایت باطله غالب کیله‌در؛ نورك ظلمتله یابلوب بتمه‌سی غیر ممکندر... موانعك کثرتی، عزم ایه‌لرینك غیرتنیگنه آرتدرورغه سبب بولادر. سز غایهٔ خیالکزه طوغری، متزاید بر شوق وغیرتله ایلروالدکز، یوغاریلاندکز؛ بر درجه‌ده‌که پس، اشلکسز، همتسز بناءً علیه حاسد بولغان قوللر، نهایت سزنك یولکزه موانع قویمقدن کوب توبان قالدیلر!..

استاذ! سز ابتدائی اعدادی وعالی تدریساتده یکی بر مسلك یکی بر اصول ایجاد ایتدکز: بالالرنك عمرلرین، عمرلرندین عزیز راحتلرن صیانت قیله‌چق سهیل بر اصولنی، بوحوالیده تعمیم قیلدکز؛

مدارسمزنك اعدادی وعالی قسمارینه بردرجه قواعد ونظام کرتدکز؛ دین اوگرانمکده، منابع اصلیه‌دن استفاده یولنی بیوك بر جسارتله کورستدکز...

بو کون، ملتکز ایچنده بو زور خدمتلرکزنی تقدیر ایله اقدام وحمیتکزه مفتون بولغان بر چوق معقبلرکز، تلمیذلرکزوار: حاضر سز، شبهه‌سز بر زور «مکتب»نك باشلغیسکز...

بنده‌کز، تماماً «مکتب»کز افرادندن دگل ایسه‌مده، ملتمز که تیدرگان زور فائده‌لرکزنی عاجزانه تقدیر ایتوب علی الخصوص عزم وثباتکزه علو همتکزه، جداً حیران قالانلرندنم. ملتمز ایچون اونودلماوی لازم بولغان بومبارك کونده، بن دخی، خدمتکزدن دولای سزی تبریك قیلمق، سزه اقتدارم درجه‌سنده بر بولاك تقدیم ایلمك ایستدم. بر زمانلر، ملتمزنك زور خدمتچیلرندن برینه‌ده یازغانم کبی، سزه دخی اوزکزدن آرتق لایق بولاك طابا آلمادم: «داملا عالم‌جان البارودی»نی، داملا عالم جان البارودی‌یه عرض ایتدم!..

قزان، ۱ محرم ۱۳۲۵ سنه.

ی. اقچورا اوغلی.

١

قزان شهرینك ٣١ چاقرم غرب شمالیسنده‌کی «چواش ایلی» قریه‌سی خلقندن بنیامین بن علی بن قل محمدآطلی کشی، ایمپیراطور برنچی پاؤول زمانه‌سنده عسکرگه آلنغان ایدی. بنیامین آغای عسکرلکنك آخرگی مدتلرینی قزان یاننده‌غی پورخاوای زاؤودده اوزدردی. هم خدمتندن صوك دخی پورخاوای (بارودیه)ده برمدت اقامت ایتوب، بواثناده (١٨٣٢ نچی یلده) محمدجان آطلی بر اوغلی طوغدی. بنیامین آغای آولینه قایتقان چاقده، اوغلی محمد جاننی، کیاووی چیتك کاوش سوداگری نور محمد بن ملا بایزید خدمتنده بارودیه‌ده قالدروب کیتدی. شولای ایتوب محمدجان، هنوز اون‌ایکی یاشنده ایکان، جیزناسی نظارتنده سوداگر لکه کرشدی.

محمدجان‌افندی بن بنیامین، ١٨٥٥ نچی سنهٔ میلادیه‌ده، «چواش ایلی»نه یاقین «کوچك قوال» آولندن دیانتلی هم اعتبارلی حبیب الله بن محمدشریف نام کمسنه‌نك قزی ١٨، ٢٠ یاشلك بی‌بی فخرالنسا خانمنی نکاحلندی. واوشبوازدواجدن الك ثمره اولمق اوزره میلادی ١٨٥٧ نچی یلینك فیؤرالنك‌ایکنچی کوننده (هجریه ١٢٧٣ نچی یلینك جمادی الاخری ابتداسنده) صاحب ترجمه عالم جان، «کوچك قوال» قریه‌سنده باباسی حبیب‌الله یورطنده، دنیاغه کیلدی.

عالم‌جان‌نك ولادتندن صوك، آتاسی محمدجان‌افندی، خوجه‌سندن اذن آلوب قزانده اوزبچون تجارت ایتارگه باشلاغان ایدی. لکن

آناسی هنوز « چواش ایلی » قریه‌سنده، قاینیش یورطنده اقامت وخدمت قیلا ایدی. بو جهتله عالم جاننك دنیادن الك كورگان یرلری «چواش ایلی» وجواریدر.

سوداشلری اوكوب برخیلی ترقی ایتكانكه چیتكچی محمدجان افندی عائله‌سینی ١٨٦٠ نچی یلده بارودیه‌گه كیتروب ارزناشدردی؛ دیمك صاحب ترجمه، اوچ یاشندن اعتبارا قزانده عمر ایته باشلادی.

عالمجان حضرتنك آوولەگی بالالق خاطراتی بیك كوكللی هم لذتلی دگلدر: آتاسی سوداگر بولغانغه، وقتلی آیلرغنه آوولغه كیلوب، اكثر زماننی ترویسكی، اربت، بوگلمه، منزله وقزان تجارتلرنده اوزدرا ایدی. آناسی، تیز آچولی بنیامن بابای ایله اوگی قاین آنا، هم قاین سكللر آراسنده خیلی جفالانه ایدی. بارچه یورت خدمتلرندن باشقه صو طاشومق، اوراق اورمق آشلق صوقمق كبی خارجی خدمتلر دخی بیچاره فخرالنسا خانمغه یوكلانگان ایدی. شول زماندوق، رقت قلب وشدت انفعال ایه‌سی بولغان صاحب ترجمه، بر دفعه والده‌سینك چارشاف آرقه‌سنده یغلاب اوتورغاننی خاطرلیدر.

عالمجان حضرتنك، ایكی اوچ یاشلك زمانه‌سی خاطراتی بوندنغنه عبارت دگلدر:

«چواش ایلنده تورغان وقتمده شادلق، قورقو، قزغانو كبی شدت انفعالنی موجب بولغان اوچ دورت واقعه‌نی ألده ایسكارامن:

«برنچیسی، آتام آولدن ترویسكی‌گه كیدر وقتنده كیمه‌لی آرابه‌غه آنام برلن ایكاومزنی یاننه اولترتوب آولدن چقغانچی آلوب بارغان ایدی.

«ایكنچیسی، بر سفردین كولوك كه طولدیروب قزل آلمالر آلوب قایتقان ایدی. بو ایكی ماده‌ده بیك قوانغان ایدم.

«اوچنچیسی ، اینشدن اوردەرك بولغان بابام اوینه قایتقانمده آول عادتنچه اوطروب تورغان آغایلرمونه عالمجانغه چاچك صالدرو کرك دیگاندین بیك قورقغان ایدم.

«دردنچیسی، بابام بنیامین قارە ایوده منی یانینه اوطرطوب جای اچکانده، چارشاو آرطنده قزان ومیچ طوغروسنده آنامنك یغلاب اوطرغانون بلام؛ آنی اولزمان بیك قزغانغانمن..»

اوشبو خاطرات، کچکنه بالانك حس وحافظەسندەگی قوتنی کورساتەدر.

پورخاؤای محمدجان افندی عائلەسی بارودیەده، فقط بر یل قدر- گنه طوروب، ١٨٦١ نچی یلینك کوزنده اصل قزانغه کوچدی؛ وتیخنسکی اورامده ایکی یاتاژلی کیچکنه بر آغاچ اوینك (سلنگر فخرالدین آغای اوینك) توبان قاتنه فاتیرگه کردی.

حاضرده محمدجان افندی علییف‌نك زور طاش پولاطی قارشیسنده بولغان بو کیچکنه فاتیر اوپی، عالمجان حضرت‌نك اوز تعبیرنچه «حیاتنك باشلانغانی مکان»در. زیرا، بالا عالمجان بو اویده اوقورغه باشلادی؛ حضرتنك حیاتی ایسه اوقوب، اوقوتماقدن عبارت دیەر- گه ممکندر.

٢

حضرت ئلك درسلرینی بالذات شوشیلای نقل قیلادر: «آنام بوش وقتلرده می، هر کونمی، آچق بلمایم، مینی قارشوسینه تزلەندروب، یانینه ایدان سبرکیسندن بر چبق قویغان حالده الفبا اوقوتقانی خاطرمه بار. چبق برله آرقەمنی اولچادیمی، یوقمی

ایسکارمیم . بو ، ۱۸٦۲ نچی یل ابتدالری بولغاندر..»

شول آلتمش ایکنچی یلینك مای آینده، هنوز بیش یاشده اوچ آیلق بولغان عالمجاننی، قزان‌نك ایکنچی محله‌سی مدرسه‌سینه اوقورغه صالوب، نورعلی خلفه‌گه شاکرد ایتدیلر. اول زمان بو مدرسه، مدرسی صلاح‌الدین حضرت قولنده ایدیسه‌ده، اوّلگی مدرس مشهور محمد کریم حضرتنك هجرتی بیك یاقنده بولغان ایچون، کریم حضرت مدرسه‌سی دیو آطالمقده ایدی. داملا عالمجانغه ئلك خلفه‌لك ایتکان نورعلی افندی، بارودیه امامی عبدالرقیب ابن ملا عبدالمؤمن ابن ملاعبدالرحیم ابن عبدالرحمن بکیلماوینك اوغلی ایدی.

غایت متأثر ومحجوب طبیعتلی بولغان کچکنه عالمجانغه، مدرسه حیاتنك ایلك تأثیراتی برده خوش بولمادی: یاکیغنه کیلگانی بوزوریات شهرده پچان بازاری یانندن، ایکنچی مسجد یاننه قدر یراق مسافه‌نی، یالکز، یولداشسز قطع ایتمك کرك بولا ایدی. ذاتا بیك شوخ وشایان بیسته بالالری، یاکیراق آولدن کیلگان، (بالاقای) به‌له‌کای آرقداشلرینی دائم رنجیته‌لر ایدی.

هنوز، حاضرده ده موجود بولوب یتمگان یاش بالالرنی اویلرندن بر زورراق کشی رفاقتنده مکتبکه آلوب کیلو، مدرسه‌ده چاقده بالالرنك استراحت واویناریه، بر برلرینه بولغان معامله‌لرینه دقت ونظارت قیلو، نهایت درس ختامنده اولرینه ایلتوب طابشرو کبی نظاملر طبیعی اولزمانده بتونلای یوق ایدی. عالمجان حضرتنك حافظه‌سنده ایك تیران از قالدرغان خاطرات مؤسفه بارو کیلوده‌گی زحمت ومشقتلردن آرتق، اوزی برلن برگه اوقوغان بالالرنك جفالاولری ایله تورلی ادبسز سوز وحرکتلر اوگراتولری‌در: « طبیعی آتا وآنا اوزلری تربیه اصولینی اوگرانوب وبلوب بالالرینی یخشی تربیه ایتمازسه‌لر، وبالانك آنده وموندہ چغوب یورگاننده کوز وقو-

لاق بولور ایچون یخشی عقللی یولداش قوشمازسه‌لر، بالا هر کور گانندن اورنك آلا وهر تورلی حیواندین سبق اوگرانه، خلاصه ادبسزلك درسینه ملکه حاصل ایته‌در. الك مدرسه‌گه کیرگانم زمان، سبق یولداشلرمدن بایتاق ضرر کوردم، جفالر چیکدم، بونلرنك بعضیسی هنوز خاطرمدن چقمایدر. یولداشلرمنك ادبسز اویونلری، تربیه‌سز سوز وحرکتلری میکاده خیلی سرایت ایتدی: یولداشلرمدن مینده فساد درسی اوگرانمی قالمادم...»

حضرتنك بو بالالق مشاهدات وخاطراتی، مدرسلك زمانه‌سنده‌گی فعالیت وحرکتنه، مدرسهٔ محمدیه‌ده‌گی تجددات واصلاحاتقه خیلی تأثیر ایتدی. حضرت، عاملدن آرتق حسن اخلاقه، تعلیمدن زیاده تربیه‌گه اهمیت بیرگان ایچون اولسه کرك، کچکنه بالالرنك تربیهٔ اخلاقیه‌سنه ابوین واستاذلر طرفندن نظارت ودقت ایتلماونی شدتله تنقید قیلا وخاطرات صباوتندن باحث اوراقنده، بو خصوصکه زور اهمیت بیره‌در: «درسدن بوشانوب اویگه قایتقاچ، کیم برله اوینا-سامده، کیم برله یورسامده مانع یوق ایدی. شونداین بالا برله اختلاط یارامی، موندای برله یارامی؛ فلان تورلی اویون درست، فلان تورلی درست دگل دیو آکلاتوب ایتوچی یوق ایدی. آتام، آنام، خلفه‌م اورام بالالرینك حاللرینی‌ده بلمیلر، مینم برله برگه بر ده یورمیلر، هم هیچ کمنی‌ده برگه یوروتمیلر ایدی..»

صاحب ترجمه خلفه‌سندین، مدرسه‌لریمزنك کوبسنده، حاضرگه قدر دوام ایتکان اصول اوزره اوقورغه طوتندی: اوّلا یازیلوب بیرلگان بر الفبانی طانوب اوگراندی. قشن هفتیك هجاسنه تو-شدی. یاز باشنه طبان ایندی کچکنه سوره‌لرنی قاراب اوقی آلا ایدی.

اول زمانلر — واقعا حاضرده دخی شولایوق.. — سبق بالالرینی قش یاز دیماینچه برده تعطیلسز یل تولگینه متمادی اوقوته‌لر ایدی؛

عالم‌جان افندینك‌ده‌اون‌ایکی آیغه، جمعه‌لردن غیری فقط‌ایکی بیرامه در در کون ویازنده ، قشنده آولغه باروب کیلور ایچون برر آطنه، یعنی مجموعی‌اوچ آطنه‌لب یال‌ایته طورغان کونلری بارایدی.

یاش شاکرد مدرسه‌گه صالنغاننك‌ایکنچی یلی باشنده تورکی طانی آلغان ایدی؛ تورگی قرائت کتابلری سلسله‌سنی، یعنی بدوام، تقی عجب، کیسك باش، یوسف کتابی... الخ بارچه‌سنی اوقودی. ایکنچی قش باشنده، ایندی تمام تورکی طانوب یتکان ایدی؛ لکن خلفه افندی، بالانك کوکلی یازوغه کیتارده سباغنه اهمیت بیرماز، دیوب یازونی منع قیلغانغه ، عالم جان افندی طبیعی یازو اوگرانه آلمی ایدی.

عالم‌جان افندینی ایکنچی قش صوکلرو ندوق عربیاتگه توشروب ، «قرق حدیث» ، «شروط‌الصلوة» ، «تعلیم‌الصلوة» ، فقه کیدانی» «شرعة‌الاسلام» اوقوتدیلر . حتی بونلرنك بعضیلرین ازبرلتیدیلرده!.. هنوز یدی یاشنده بولغان بو کچکنه بالاغه دیل اوکرتمك قصدیله دگل محتویاتنی بلله‌تمك آرزوسیله عربچه‌دن یعنی چیت بر تلدن کتاب اوقوتمق یتشممش کبی فارسی العباره «فرض عین» دخی بکلتدیردیلر ! تدرسیده یکللك بولسون ایچون بالانی اوز تلنده یازو یازمقدن طیالر ، لکن چیتنمی یکلمی برده اویلاماینچه بلمکانی ایکی اجنبی دیلیله، فقه‌مسئله‌لرین از برلتدیره‌للر ایدی!..

تورکی طانیر ایچون اوقوتدیریلغان کتابلرنك‌ده بعضیلری مشکللکه عربی وفارسی کتابلردن قالرلق دکل ایدی ؛ مثلاهنوز سکز یاشلرنده ایکان عالم‌جان افندی گه ابراهیم حقی حضرتلرینك «معرفتنامه» سین محمد چلبی حضرتلرینك «محمدیه» سین‌ده اوقوتدیلر ! ادبیات، تصوف وفلسفه‌دن باحث بو منظوم کتابلردن بیچاره بالا، طبیعی بیك آز نسته آکلی آلغاندر . . .

بو زور کتابلردن تورکی اوقو ملکه‌سندن غیری بر نتیجه چقمادی. لکن عباره‌نی درست اوقتوده نورعلی خلفه‌نك مهارتی بار ایدی، هم بو خصوصکه جداً دقت‌ده قیلا ایدی.

صاحب ترجمه بو زور و آغر کتابلرنك آستنده کوب ایزلسه‌ده هنوز، خلفه‌سینك، عمومیتله اوقتو اصولنك نقصانلرینی سیزوب، تنقید ایته‌چك درجه‌لرگه یتشه آلماغان ایدی؛ آلایده یازو اوکره‌نودن طیوده‌کی مناسبتسزلکی، حس قیلوب، خلفه‌سندن قاچراراق کتابدن کوچروب یازو یازارغه طرشه باشلاغان و بر درجه اوگرانگان ایدی.

بو اثناده عالم‌جان افندی قرائت قرآنده دوام قیلوب ٦٦ نچی یلغه قدر اوچ دفعه کلام شریفنی ختم ایتدی. اول زمانلر تجوید اوقومق، فقط ملا بولاچق کشیلر کگنه خاص بولغاندین، خلفه افندی تجویدینی آیروجه اوکرتماسه‌ده، قرأننی خیلی رعایه ایله اوقوتدیره ایدی.

عالم‌جان حضرتنك الك مدرسه‌که صالنغانی ١٨٦٢ نچی یلدن ١٨٦٦ نچی یلغه قدرکی دورت سنه‌لك مدتی تحصیله‌سین، تحصیل ابتدائیه‌سی دیمك جائزدر. چونکه بو اثناده تماماً تورکی طانوب، قرأننی خطاسزجه اوقورغه اوکره‌نوب، ضرویات دینیه‌دن خبردار بولوب بالفعل عمل ایترگه‌ده باشلادی؛ هم شوشی ٦٦ نچی یلدین صوك عربی تحصیلینه یعنی رشدیه درسلرینه کرشدی. ٦٦ نچی یلغه قدر اوقولغان عربی وفارسی کتابلردن، عالم‌جان افندی، لسان جهتیله از فائده‌لنه آلغان ایدی. حساب تاریخ، جغرافیا کبی مقدمات فنون اول زمان مدرسه‌لرنده اصلا اوکرتلمی ایدی؛ بو جهتله عالم‌جان افندیکه اوشبو دورت یلده اوکرتیلکان معلوماتنك خلاصه‌سی تورکی وعربی عباره‌اوقی آلمق وبعض بیکل عباره‌لرنی آکلامق ونهایت بر مقدار مسئلهٔ دینیه بلوب آنکله عمل قیلا آلمقدن عبارت ایدی.

على العموم مدرسه‌لرده اصول، كچكنه سبق بالالرى برر خلفه‌كه بيريلوب، آنك صورت تدريسنى اصلا تفتيش ايتمه‌مك اولسه‌ده، كريم حضرتنك بو خصوصده بر نوع اصلاح وتجديدى بار ايدى: هر هفته پنچشنبه كونلرى، اوزى كچكنه بالالرغه سبق كتابلرين طكلاتديروب بو صورتله هفته‌ده بر دفعه نوعما امتحان قيلوچان ايدى؛ صلاح‌الدين حضرت كريم حضرتنك اوشبو سنتين دوام ايتديركانكه عالمجان افندى اكثر هفته صلاح حضرت حضورنده تيزلانوب سبقين طكلاته ايدى.

شوشى كيچكنه امتحانلر اثناسندوق يدى سكز ياشلق عالمجان، استاذ جنابلرينك نظر دقتين جلب ايتدى؛ بالاخره برذاتنك رواتينه كوره، صلاح‌الدين حضرت، بوياش شاگردلرى حقنده شويله بيورمشلر: «محمدجان‌نك كيچكنه‌سى اميدلى كورنه، اعتبارله تربيه قيلرغه كرك..»

عالم جان افندى، اوسوب، حضرتنك سويكلو تلميذلرندن بولغاچ، مشاراليه: «كيچكنه وقتده سبقنى يخشى بيله ايدك، اولزماندن سينى ياراطوب قالدم» ديو التفات ايدرلر ايدى.

فى الواقع، عالم جان افنديننك، بحث ايتمكده اولديغمز دورت يللق تدريسات ابتدائيه اثناسنده، كونده‌لك درسنى بيلماى قالغانى اصلا واقع اولمه‌مشدر.

مدرس حضرتلرى، ياش شاگردلرينه بويله دقت ايتكان بولسه‌لرده، عالم جان افنديننك آتاسى، اوغلنك نيچيك اوقوغانين، نيلر اوگرنگانن، نى درجه‌لرده ترقى قيلغانن خلفه‌سندن سوراشسه‌ده بالذات تيكشره آلمى ايدى؛ وذاتاً، حاضرگه قدر، بزنك آتالرده بالا تربيه‌سنه دقت ديگان شى مجهولدر: بالاسينى يتاكلاب چيغوب، قرلرغه، اورمانلرغه، اوراملرغه، كيبتلرگه، موزيلرغه... الخ يوروب، هر كورگانى

شیئ آنارغه تعریف وتعلیم ایله معلومات وتربیه‌سنی آرتدیریرغه طریشو، تاتار آتالرنده اصلا گورلمگان، حتی آنلر یاغندین اصلا اویلانماغان برحالدر!

حال بوکه استعدادلی بالالرغه، بیوك کورگانی کشیلر یاغندن یاش چاقلرنده ایتلگان نصیحتلرنك، اوگراتیلگان شیلرنك، کورستیلگان «بخشی‌یوللرنك کوب نافع تأثیرلری بولا. عالم‌جان حضرت کتاب اوقورغه، کتاب جییارغه بولغان هوسینه، سبب اوله‌رق، آتاسنك ایتکان برسوزین ذکر ایته‌در: « أله نیندین برمناسبت ایله اتی‌یم،- آقچه بولسه کتاب آلرغه «کرك، خلفه‌گه باق؛ آقچه‌سی بولسه کتاب آلا.. نی قدر کتابی کوب..» دیگان ایدی؛ شول سوز تأثیری ایله کتاب جییارغه، قولمه آقچه کرگان صایین کتاب آلورغه باشلادم...»

صاحب ترجمه‌نك بودورت یاده‌گی مدرسه خاطراتی، الك مدرسه‌گه کیلوب کرگانی کونلرده‌گی شکللی آغر، قرانغی وعذابلیدر: بالالر حفالی، قینیلر، کاوشلرین اوغرلیلر؛ مدرسه‌نك ایشك آلدی، طهارت الاچق یرلری بلچیراق، صووق.. طهارت آلور ایچون قاتقان کول اوستینه، باکیکه توشوب قومغاننی طوطیریرغه کرك.. بوتون بوبلالر، یدی، سکز یاشنده‌گی کیچکنه، بالا باشینه!

عالم‌جان افندی، مدرسه‌ده اوچ دورت یللر طورغاچ، سکز طوقز یاشینه یتکاچ، شاقتای آچیلوب، ایندی اوزین بالالردن ایزدیرتمی باشلاغان ایدی؛ بالعکس، سبقداشلرینك کوبسنی چاناغه یگوب اوزین طارتدیررغه بیك هوسلی ایدی! بوندن باشقه شول یاشندن اوك، تربیه وتعلیم ایله ماطاشونی یاراطا ایدی: آولغه قایتقان زمانلرنده آت تربیه ایتمك، یاز کونلرنده چبشلر آشاتوب اوسترمك ایك سویگانی مشغله‌لردن ایدی..

شوشی ابتدائی تحصیل زمانندوق، بعض دینی واجتماعی بسیط ـ فقط عینی زمانده مشکل ـ مسئله‌لر، صاحب ترجمه‌نك دقت فکر ـ یه‌سین جلب ایته باشلاغان ایـدی: اطرافنده گیلرنك زور بر نفرتله تلفظ ایتکانلری «کافر..» کلمه‌سینك معناسین آکلی آلمی، اما آکلرغه تلی ایدی.. اول خلقندن ایشتکانی «اورس یری اورمان یری..» سوزی قورقوایله‌قاتیشیق مراق وتجسسینی جلب قیلا ایدی؛ «اور ـ مان» نـه دیمك یولغانین کوروب آکلاسه‌ده، بو جمله‌نك معناسین فهم ایته آلمی، عجبلنه، ایزلانه ایدی..

٣

١٨٦٦ نچی یلده عالمجان افندی عربی‌یی (صرفی) لسان اولمق اوزره اوقورغه طوتندی. اول زمـانلر تاتار بـالالرینه عربچه اوگراتور ایچون، برنچی اوقوتولا طورغان کتاب فارسیچه یازلغان «بدان» ایـدی! ابتدائیه درسلری آراسنده عالمجـان افندی فارس العباره «فرض‌عین» کتابنی اوقوغان بولسه‌ده، بونی فقط مندرجاتنی اوگرا نمك قصدیله‌گنه از بر ایتکاندین، «بدان» نی باشلاغان وقتده فارسیدن خبرسز ایدی. آنا تللری فارسی بولغان خلقلرنك اوز بـالالری ایچون ترتیب قیلغانلری بو نوع درس کتابلرن بزنك تاتار مدرس لری بخارده اوقوغان زمانلرنده کوروب، آلوب قایتوب، یاش بالا لرغه بر بلمگانلری تل واسطه‌سی ایلان ایکنچی بر بیلمگانلری تلی اوگراتمکنك مشکلاتنی اصلا اویلاب قاراماینچه، شاکردلرینه «بدان» لر، «شرح عبدالله» لر از برلته باشلاغانلقلرندن، بو عبث طرز تد ـ ریسده، بزنك تاتارلر آراسنده اورنلشقان.

اصول تدریسده ایکنچی بر مناسبتسزلك تاغیده بار ایدی: بو طوقزاون یاشلك بالالرغه، عرب تلی تصریفات واشتقاقاتنك فارسیچه تعریف قیلنغان بسیط قاعده‌لری گنه اوقوتولمقله اکتفا قیلنمای، „بدان“ کوب شرح وحاشیه‌لر ایله‌ن، تورلی مباحثه ومناظره‌لر ایله‌اوقوتوله‌ایدی، بو مناظره‌لرنك کوبسی‌ده صرف عربی گه اصلا تعلقسز عقائد ؛ اخلاق، فلسفه، مسئله‌لری اوستنه اوزا ایدی!

عالمجان افندینك „بدان“ ایله اوچ آی قدر باشن واتقاچ، «شرح عبدالله» غه توشردیلر. بوده فارسی تلیله عربچه دیانك اعلا-لنی اوگراته ایدی. بونك متننی کوکلگه بیکلاتدره‌لر ایدی. ذاتا قاتشیق وچیتن بولغان عربی اعلاللرنی، بلنمگان بر یات تل ایله کوکلگه آلو، یاش دماغلری بوزار ایچون قصداً ایزلاب طابلغان دیورلك غریب بر اصولسزلق ایدی. بیگراك عجبی بو عبث اشلرنی حالا، کوب مدرسه‌لرمزده شولایوق دوام ایتدرمکده‌لر!..

بر یل قدر صرف ایله شغللنگاندین صوك، عالمجان افندی گه نحو عربی باشلاتدیلر. نحودن اوقولاچق برنچی مجبوری کتاب عربی العباره «قواعد الاعراب» ایدی. اساسا بر بیتکه صیغدیریلوب بترورلك بر کچکنه رساله‌نی عالمجان افندیه بیك اوزون شرح ایله قویروقلاندروب تمام بیش آی اوقوتدیلر!. آندن صوك، عربچه "عوامل"، فارسی «اوزون ترکیب» کبی کتابلر، سلسله‌سی باشلاندی. شاگرد، — اونودیلماسین، طقوز اون یاشلك تاتار بالاسی — بونلرنك جمله‌سین حفظ ایترگه مجبور ایدی. «اوزون ترکیب»، «ملا جامی» کبی نحو حکماسینك مفصل کتابلرندن طوبلانوب یازلمش، بر خیلی اختلافلی مسئله‌لرنی محتوی بولغانغه، هنوز عرب نحویینك قطعی قاعده‌لرن اوگرانه آلماغان بویاش بالالرنك ذهنلرن،

حکمیات نچویه اختلاف مذاهب نحویون ایله قاطشدروب چوالتوب بتره‌لر ایدی. لهذا شاگردلر شول قدرکوب عربی متنلر بیکلاب، آیلرچه صرف ونحو عربی اوستنه مباحثه قیلشسه‌لرده، دها طوغرسی، شولای مشغول بولغان ایچون، عربچه‌دن سعیلری نسبتنده فائده ایته المیلر ایدی.

طبعاً ذکی، استعدادلی، وباخصوص فکر تنقیدایه‌سی بولغان عالم جان حضرت، اوشبو صرف ونحو اوقوغان زمانلرندوق، عقل سلیمگه مغایر بولغان بو اصولسزلکلرنی کوروب، فکراً مؤاخذه قیلارغه طوتندی:

«١٨٦٦ دن باشلاب دورت سنه دوام ایتکان قواعد عربیه تحصیلم مدتنده، اول زماننك درس اصوللرنده بولغان بعض آغرلقلر میکا سیزیله باشلاغان ایدی. اوننچی یاشنده بولوب، فارسی تلینه اصلا ایالنمگان یاش بالاغه، بر یولی قاعده‌سز، اصولسز فارسی کتابی اوقوتمق، وآنك ضمننده اوزون ومشکل اعلال قاعده‌لری آکلاتمق واول قاعده‌لری فارسی تلی اوزره یادده طوتمق باش واتا تورغان ضررلی بر اصولسزلك بولغانون آکلی ایدم، هم بوندن رنجینه ایدم . . »

«اگر خلفه‌م، «بدان» و«شرح عبدالله»دن اهمیتلی مبحثلرنی ترکیگه ترجمه قیلوب، یازوب اوقوتماسه ایدی، بتونلای استفاده‌سز قالغان بولور ایدم. خلفه‌مك اوشبو ترجمه‌لری خیلی فائده‌لی ایدی؛ اما، ضرورمسئله‌لرنی بیك اوزایتوب، هم تشحیذ ذهن قصد خیریله، مسائل صرفیه آراسنه، کلام وحکمتکه متعلق بحثلرده قاتشدروب، آکلاونی چیتنلنده ایدی..»

«قواعد الاعراب وعوامل اوقوغان وقتمده درس آغرلغی کوبراك طیولا باشلادی: بیش اون سطرلق اوشبو قواعد رساله‌چه‌سنی شرح انموذج قدر جسیم بر شرح ایله تمام حفظ ایتارگه مجبور قیلدیلر! بو اش منم غیرتمی قایتاردی، نشاطمی سوندردی. شول سونگان نشاط برلن عوامل اوقورغه کرشدم. عوامل‌نك هر بر کلمه‌سینه یوز یاخود مك کلمه‌دین عبارت‌بولغان وفارسی لغتینچه جمع ایتلگان اوزون ترکیب دیومعروف‌مسائل نحویه واختلافات نحویین‌یون حفظ‌ایتدریله ایدی. بر آیلق نهایت ایکی آیلق عوامل کتابنده یدی سیکز آی عمرم کیتدی».

« بو حال، حدذاتنده استاذم‌نك (رحمه الله) مکا خیر خواهلقندین تربیه‌مه شدت اعتناسندین آز زمانده کوب نرسه بلدروب هم هر نرسه‌نی اصلی وتحقیقی برله آکلاتو آرزوسنده بولدقندین نشات قیلا ایدی. لکن بوچیتنلك اولزمانلر اوقودین خیلی کوکلمنی قایتاردی. سوداگر بالاسینه بو قدر عذابلانوب اوقو نیگه حاجت؟ بر آز فقه واخلاق اوقوب کیبت خدمتینه کرشایم ، دیو اویلانه باشلادم.»

بو فکر، بو اعتراض، حضرتنك ایسکی اصولدن جدی ایلك استنکافیدر. ابتدائیه‌ده ایکان، خلفه‌سینك یازو اوگراتماوینه راضی اولماینچه، قاچروب بولسه‌ده، یازو یازا باشلاغان ایدی؛ حاضر ایندی بالالرغه بو فائده‌سز، لزومسز ایتلگان ایشکنچه‌گه قارشی تحمل قیلا آلماینچه، « اوقو دیگان نرسه بوقدر عذاب وجفادن عبارت بولسه، سوداگر بالاسینه نیگه کیراك؟» دیوب شدتله اعتراض قیلادر. حضرت، بو اعتراضنه رغما، باشقه سببلر تأثیری ایلان اوقومقه دوام ایته‌چك؛ لکن فکر تنقید واستقلال طبع ایه‌سی نیقدر بای بالاسی، بو « مادام اوقو بو قدر عذاب، بزگه نیگه کیراك ؟ »

دیوب اوقونی طاشلاب جاهل قالدیلر ایکان؟ بای بالالرینك بوصورتله اوقوماینچه قالوارندین ملتمزگه کوبمی زیان تیدی ایکان؟ هم بونلرنك معنوی مسئوللری کیملر بولا ایکان؟ — بو سؤاللرنك جوابلرن معلم ومدرسلرمز بیرورگه مجبوردر...

عالم جان حضرت، قواعد عربیه تحصیلنده، اوزی کوب جفا لنغان بولسه‌ده، بو جفالر، بر یاقدن ملتمز ایچون فائده بولوب توشدی: «فقیرگه اوشبو ایکی سنه‌لك صرف ونحو درسلری کتاب ودرس تنقیدی طوغروسنده بایتاق مؤثر وقوتلی منشأ بولدی..» مکتب ومدرسه‌لریمزده‌گی اصول تدریسنی اصلاح فکری‌که حضرتنك بتون حیاتنی اشغال ایده‌چکدر، منه شول عذابلردن طوغدی: صاحب ترجمه شرح ملالر، اوزون ترکیبلر حفظ قیلوب، بیك آروب، واطلوب، آچیغلانوب، «بوندااین عذابلی اوقو نیگه حاجت؟» دیو اعتراض قیلغان زمانلرنده، اصلاحات فکری اویغانه باشلادی.

عالم جان افندی‌یه، «عوامل»دن صوك «انموذج» اوقتلدی. اول زمانلر بو عربی کتابنی تمام اوقوب چغوچی آز بولسه‌ده، مومی الیه بر یل قدر اوغراشوب ختم ایتدی. وبوندن، جدی فائده طابوب، عربی کتابلرنی اوز اوزینه آکلامه‌یه باشلادی: «انموذج باشلاغاچ داود حاشیه‌سی برله ایکی آی مشقتلانسه‌مك صوکندن بیك یخشی آکلاب واندتلنوب اوقودم وهم شول اثناده اولگی یاکلش فکرم آلماشدی: علم ودرسنك لذتی مشقتنه غالب کورله باشلادی؛ آتام توقتاتماسه اوقونی دوام ایتدرورگه عزم ایتدم. انموذج نی تمام ایتکانده یکلرك عبارتلرنی آکلای یازه ایدم.» بعده صره‌سیله، «شرح ملا»، «عصام‌الدین» اوقوب، «کافیه»نی تماما حفظنه آلدی.

«قواعد عربیه» اوگره‌نیرگه، دورت یل قدر زمان صرف ایتدی.

ایندی، عالم جان افندی اون اوچ یاشلرینه ایرشکان ایدی.

پدرینك برتنبیهی اوزرینه کتاب جیمق هوسی اویانغانده صاحب ترجمه آقچه اوچراغان صایون کتاب صاتوب آلا ایدی. اولزمانلر، قزانده منتظم کتابچی کیبتلری موجود اولمایوب، استانبولدن کتاب آلوب کیلوب، یوروتوب صاتوچیلرغنه بار ایدی. بویله کتاب آلمقده دخی عالمجان افندی‌یه نی خلفه‌سی، نیده آتاسی یول کورستمادیلر. کوزینه کورینکان قولینه اوچراغان کتابلرنی آلابیره ایدی. آلغان کتابلرنیده، کیچ یارطیلرینه قدر اوطروب، اشتها ایله اوقی واوقودقچه هوسی آرتا ایدی، شولای ایتوب، آلتی بارمق؛ «طبری»، «مرآت الکائنات» کبی تاریخ کتابلری، بایتاق حکایه‌لر وبر ایکی استانبول باصمه‌سی جغرافیا رساله‌سی، اوقوب چقدی. بوسر بست مطالعه، کنج شاگردنك معلوماتین، افق رؤیتین بایتاق کیکایته‌ایدی.

بو اثناده عالم جان افندی خیلی شوخ ایدی، اویناشونی صوغشونی شاقتای یاراطه ایدی. کریم حضرت مدرسه‌سینك، اولدن قالغان برسنتی‌ده، قیش بولغاچ، بوز طوتقان کول اوستنه توشوب اورس یاغندین کیلگان اورس مالایلری ایله صوغشو ایدی. عالم جان افندی بوصوغشقه زور تلاك وهوسی ایله توشه وقارشی یاق مالایلرینی قاچرودن کوب لذت طابا ایدی..

صاحب ترجمه، بوندای مادی صوغشودن متلذذ بولغاندین آرتیق معنوی نزاعلردن، مباحثه ومناظره‌دن ذوق آلا ایدی، صرف ونحوگه توشکاچ‌ده، شاگردلر آراسنده نهایتسز مناظره‌لر باشلاغانغه، مومی الیه‌ده بونلرغه شدت ومهارت ایله اشتراك قیلوب، کوب زمانده مناظرینه غالب چیقا ایدی؛ بو جهتله عالم جان افندینك شول زمانوق مناظره‌ده اوستالق ایله امثالی آراسنده شهرتی چیقدی.

مدرسه‌ده قونوب اوقو، علمنك سیكووینه خدمت ایته‌فكری، اولز-مانلر بیك شایع بولغانغه، «بدان» باشلاغان ییلی عالم جان افندی نی‌ده برقیش مدرسه‌ده قونیرغه قالدیردیلر. لكن، یاش شاگرد بوندن، علمچه هیچ برفائده ایته آلمادی، صحتچه خیلی زیان كوردی: مدرسه‌ده تونني طاوش، اویون ایله ساعت اون ایكیلرگه قدر یوقلاو ممكن بولمی، یوقلایه‌چق اولدقده اورن طابلمی، تونني قرانغی، بلچراق وصوغوقده طیشقه چیغارغه كرك بولا ونهایت ایرته بلن ایرتوك، الله‌نیچه درجه صوغوقده بكیگه توشوب، قومغان طولدیر-وب طهارت آلیرغه مجبوریت كوریله ایدی!.. صوك زمانلرده عائله‌سی، خیلی صاحب ثروت بولغان ایچون، اوینده اعتنالی تربیه كوریرگه عادتلنگان عالم جان افندی‌گه مدرسه‌نك كیچه حیاتی برده اوخشامادی، وبر یلدن آرتیق، یاش چاغنده مدرسه‌ده قونمادی.

٤

قواعد عربیه‌نی، یعنی صرف ونحونی بتروب، منطق (ایساغوجی) اوقی باشلاغاچ، ایسكی اصول مدرسه‌لریمزده اوچنچی بر دورهٔ تحصیلیه گه، بر نوع اعدادیه وعالیه تحصیلنه كرله‌در. عالم‌جان افندی، دورت یل قدر زمان صرف ونحو دوره‌سن بتروب، ١٨٧١ نچی یلده «ایسا-غوجی» كه توشدی.

„ایساغوجی“ متنی، «ملا صادق حاشیه‌سی» «رسالهٔ دوانیه»، «شرح مواقف» كبی بر سوری شرح وحاشیه‌لر، ونهایتسز مناظره ومجادله‌لر ایله، بر قش مدتنده اوقولا ایدی. عالم‌جان افندی‌ده اوشبو اصول ایله اوقودی؛ هم مناظره‌غه بیك حریص وماهر ایدی؛

بیگراك چیت مدرسه شاکردلریله، قشقارلیلر ایله مناظره قیلشونی یاراطا ایدی.

عالمجان افندی، هنوز ایساغوجی دیباجهسنی ملاصادق‌ایله برگه اوقوب بترگان ایدی‌که خلفهسی مدرس صلاح‌الدین حضرت ایله برابر حج شریفه سفر قیلدی. آنك یرینه کمال افندی صاحب ترجمه‌گه خلفه‌لك ایتارگه طرشدی. کمال خلفه، نورعلی افندی درجه‌سنده دگلدی؛ حضرت، بو استاذینك علمنی شو ظریفانه سوزیله بیك ماطور ایتوب اجمال قیلادر: «مطالعه ایتکانمز کتابلرنك بعض‌لرن اول میکا، بعض‌لرن مین آکا ایضاح قیلمشه ایدك!..» وذاتا عالم‌جان افندی، ایندی استاذدن بردرجه استغنا حاصل ایتارلك بولغان ایدی: ملا صادقنی، استاذ معاونتی بولماقسزن اوز اوزینه مطالعه قیلا ایدی. بو جهتله رسمی درسلردن باشقه عربی کتابلر اوقومه‌یه‌ده باشلامشدی؛ ایساغوجی‌ده‌ایکان «الشقائق النعمانیه فی احوال علماء الدولة العثمانیه» نی اوقرب چقدی؛ وبونکله تراجم احوال بالخاصه تراجم احوال علما اوقومه‌یه کنج شاکردده زور هوس اویاندی: بو معروف ذواتك نیچك بودرجه‌گه‌ایرشکانلرینك اسبابنی اوگرتمك واوگرانگاندین صوك آنلرغه توسل ایلمك آرزوسی حاصل بولا باشلادی.. دیمك، افراد بشریه آراسنده، هر هانکی بر صورتله امتیاز کسب ایتوب، آت قالدیراچق کشیلرنك یاشلکارنده طویا باشلاغانلری آرزوی تعالی عالم جان افندیده دخی طوغان ایدی.

«ایساغوجی» دن صوك بر یل قدر «شمسیه» وحواشیسنی، آندن آری «عقائد نسفی»، «سلم» وقاضیسنی اوقودی. منطق، کلام وفلسفهء دینیه دیمك اولان بو درسلرینك تحصیلی ١٨٧٤ نچی یلغه قدر امتداد ایتدی. بو آرالق عالم‌جان افندی، سهولت ایله عربی اوقوب آکلاغانغه، اوشبو درس کتابلرندن غیری عربی کتابلر اوقومقده کمال شوق ایله دوام قیلا ایدی.

عالم‌جان افندی «ملا جامی» دن بیرلی بالذات مدرس صلاح‌الدین حضرتنك درسنه اوطوره ایدی؛ مدرس جنابلری حجدن قایتقاندن بیرلی نامزاج بولغانغه درسکه کوب کره آلماسه‌ده، صاحب ترجمه، حضرتنك خانه‌سنده اقامت ایله خدمتنده ملازمت قیلغان صارتن استاذندن کوب استفاده قیلورغه موفق بولدی.

عالم‌جان افندینك حضرت خانه‌سنده اقامتنه، مشار الیه حج سفرنده ایکان واقع بر حادثه سبب اولدی: ۱۸۷۲ نچی یلده چغان قانون بوینچه مدرسه‌گه روسچه لسانی معلمی کرتمك استه‌نوب بوندن خیلی طاوش کوتریلگان ایدی.

مأمورین هر واسطه‌دن فائده‌لنوب، مسلمانلرنك قوطن آلمقنی فائده‌لی ظن قیلغانغه واولزمان، مسلمانلرغه ظلم وشدتی ایله معروف اسقاراتین قزان غوبیرناتوری بولغانغه بو اهمیتسز واقعه اعظام ایتلوب، مدرسه‌گه پالیتسه‌ـمیستر، اسلیدؤیتل، آطلی قزاق وسائره توشوریلدی. مع ما فیه مأمورلرنك ارتکابده‌گی استعدادلرندن استفاده ایتلوب مسئله تیز باصدرلدی. اما نورعلی خلفه ایله مدرسه قاضیسی حسن بن طاك آطارنی مدرسه‌دن چغارغه قوشدیلر؛ آنلر حضرت اوینه طاشندیلر؛ صاحب ترجمه‌ده خلفه‌سندن قالماینچه حضرت اوینه کوچدی.

عالم‌جان افندی، حضرت حجدن قایتقاچه اوینده قالوب، حضرتنك وفاتنه یعنی ۱۸۷۵ نچی یاغه قدر خدمتنده بولندی. حضرت قزانه عودتندنبیرلی مدرسه‌گه هفته‌سنه بر قات‌غنه کره آلا ایدی؛ عالم‌جان افندی حضرتله برابر درس طکلامق ایچون مدرسه‌گه واروب، متباقی زماننی حضرتنك خانه‌سنده اوزدرا ایدی.

داملا صلاح‌الدین زماننك ایك مستعد وزکی علماسندین اولوب، بخاراده اکمال تحصیل قیلمش، بالخاصه حکمت وکلامده علم وفضل

قزانمش بر ذات ایدی؛ اوینده آلتی، یدی یوز مجلددن عبارت قیمتلی بر کتبخانه‌سی بار ایدی. تلمیذی عالم‌جان افندیه کتبخانه‌سن اذن عام قیلدی؛ عالم‌جان افندی بو خزینه‌دن کوب استفاده ایتدی. بعض کیچه‌لر، نصف‌اللیلدن صوك ایکی اوچ ساعت قدر مطالعه وتتبع ایله شغلله‌نردی؛ کوب زمانده، اسیر فراش استاذنك یاننده تفسیر اوقور، استاذ ایسه شاکردینك عباره ومعناجه‌بولغان نقصانلرن اکمال ایدر ایدی. صلاح حضرت اماملغی حسبیله اوزینه طابشرلغان مسائل فقیه‌نك‌ده اکثرینی، حل ایچون تلمیذینه حوّاله ایتوب، فقط مراقبه‌سی ایله‌گنه اکتفا قیلمقده ایدی.

عالم‌جان‌افندی ١٨٧١ نچی یلدن اعتبارا، بعض شاکردلرگه‌سبق‌ده اوگراتمکده ایدی. ٧٤و٧٥ نچی یللرده، بر خیلی شاکردی بولدی.

«سلم‌العلوم» دن‌صوك، عالم‌جان‌افندی‌گه رسمی درس‌اوقوتوچی بولنمادی دیولسه جائزدر. واقعا صلاح‌الدین حضرت توضیح درسنه نادراً کیرکلدیسه‌ده، ١٨٧٥ نچی یلده خسته‌لغنك اشتداد ایتووی ایله بو درس باشندوق کیسلدی. کمال خلفه، اوقوتمغه تشبث ایتوب قاراسه‌ده، شاکردلرینی قناعتلندره آلمادی. بونکچون «توضیح»، «تلویح» و«شرح تهذیب» کبی درسلرنی، عالم‌جان افندی وایبداشلری اوز آرا مذاکره ومکالمه صورتنده‌گنه مطالعه وتدقیق قیلاللر ایدی.

مدرسه‌لرده، حفظ صحت‌که اصلا اعتبار ودقت ایتلمگان ایچون متمادیا بر نیچه یل‌تحصیلده بولغان‌وباخصوص‌طرشوچان‌شاکردلرنك کوبسی‌چیرلیلر؛ عالم‌جان افندینك‌ده ١٨٧٤ نچی یللرغه طوغری صحتی بوزولدی؛ طبیبلرنك توصیه‌سی بوینچه، قمز ایچر ایچون طرویسکی طرفنه کیتوین موافق طابدیلر. و١٨٧٤ نچی یلنك یاز باشنده، صاحب ترجمه، حیاتنده برنچی دفعه اولمق اوزره اوزنچه بر سیاحتکه

یوللاندی. اول زمانغه قدر، اوز آولن، بارودیه محله‌سن هم قزاننك مسلمان محله‌لرن‌گنه کوروب بلگان ایدی. حتی، زمانه عادتنچه، روس طرفلرینه چغوب یرو ادب واخلاق حسنه‌گه بیك موافق کورلمگاندن روس محله‌لرینك کوبسین بیلمی ایدی!

١٧ یاشلرینه کروب، حکمیات وفلسفه‌دن، علوم فقیه واخلاقیه‌دن بر خیلی وقوعات تاریخیه‌دن وحتی بعض استانبول رساله‌لرین قاراب برآز معلومات جغرافیه‌دن خبردار بولغان بو یاش، مستعد، معلومات ازلاوچی شاگرد، اوزینك شهرندن، جوارندن، کوز آلدنده‌غی ایك بسیط، حقیقی وفعلی شیلردن خبرسز قالدرلغان ایدی!

بو تضاد غریب، بزم ایسکی اصول تعلیم وتربیه‌نك ایك زور ایك اهمیتلی بر کیمچیلکینی ارائه ایته‌در، اوده: کوز آلدنده‌غی ایك بسیط، ایك عادی، حقیقی وموجود شیلرنی کورستوب بلدرماینچه، یاش بالانك، یاش ویومشاق دماغنی آکلانمی، کورنمی وبلنمی طورغان چیتن فلسفی وحکمی افکار ایله طولدرمقدر.

٥

١٨٧٤ نچی یلنك مای ابتداسنده عالم جان افندی طرویسکی سفرینه یونالدی. عالم جان حضرتنك بو سفرحقنده‌غی خاطراتی طکلانسه، کورله درگه ذکا واستعدادی یوکسك درجه‌ده بولغان صاحب ترجمه‌نك، اول زمانلر، اشیای محیطه‌که دقت ایتو ملکه‌سی بیك آرتیق متنبه بولماغان؛ بو ایسه تربیه وتعلیمده‌گی حاضرگنه عرض ایتلگان نقایصنك نتیجه‌سیدر. عالم جان افندی کتاب تتبع ومطالعه‌سنده آنلرنك محتویاتی حقنده مناظره ومباحثه‌ده،

هر کمچه مصدق اقتدار ومهارت ایاسی بواووینه رغماً خاطره‌لری آراسنده الك کورگانی پراخودنك، صو اوزرنده، سرعتله یوروب بارووینه، سبب حرکتنه، ماشینه‌سنه دقت ایتوب بونی تیکشرورگه، آ ئلارغه طرشوی ایدل اوستنی طوطرغان پراخودو بارژ الرنك کوبلگین کوروب، شوندن تجارتی واقتصادی اویلرغه توشووی . الخ برده کورنمیدر. خاطراتی کوبراك دینی واخلاقی وعلی العموم کتابیدر، یعنی اوقوغان کتابلرینه بایلانگاندر؛ یکی مشاهده‌لری اوستنه طوغان دگلدر.

حالبوکه فنون جدیده‌نك، تربیهٔ حاضره‌نك ایك آرتق دقت ایتکانی شئ، شاگردده، اشیای محیطه‌سنی مشاهده ایله علم حاصل ایتمك، یعنی علمنی طوغریدن طوغری طبیعتدن آلا بلمك اقتدارینی وجودکه چغارمقدر: انسان، کتاب حقیقی اولان ـ طبیعت واشیانی اوقوب، آندن علمی کشف قیلمالی؛ یازوغه، سوزگه بیلانوب اسیر قالمامالی خلاصه هرکشینك غایه خیالی بالذات کاشف اولمق، انسانیتکه نافع بر فکر ویا شئ اختراع ایتمك اولمالیدر. بزنك مدرسه تحصیللری ایسه تمام بونك عکسنه‌در؛ فقط معتبر کمسه‌لرگه، سوزلرگه مستنداً، صرف تعلیل ایله، سوز وکتاب آراسنده چوالمقدن عبارتدر. یعنی اسقولاستیقه آطالا طورغان قاصر بر اصولدر.

عالم جان افندینك یولداشلری آتاسنك سودا وکیللری محمد شریف موسین ایله شاه‌احمد اسحاقف ایدی. اولزمانلر تاتار بایلری آراسنده، پراخودنك حتی ایکنچی موقعنده (کلاسینده) یوروچیلرده مسرف اعتبار ایتله ایدی: عالم جان افندی ورفقاسی اوچنچی موقعه اورنلاشدیلر.

حضرت، بو ایلك پراخود سفرنده‌گی ایلك احتساساتینی شویله تعریف قیلادر: «اولزمانلرده بیله نچارلق، آقرین یورمك‌لك برله

معروف بیلسکی کیمه‌سینك اوچنچی موقعی مکا بتونلای حضورسز ولذتسز دگل ایدی. کیمه‌ده بولغان تورلی مسلمانلـر مکا حسن توجه کورستوب، سوزلریمه قولاق صالوب، کتاب سوزی، تاریخی قصه‌لر صوراغالیلر ایدی؛ بوحال بلکه منی مغرور ایتکاندین سفر یکل کورلگاندر.»

عالم جان افندینك، دینداشلـرینی ارشاد وتنبیه، غیر دینده بولغان کشیلرگه‌ده دین اسلامنك شرافت وحقیقتین افهام آرزوسی، انسانلرغه‌ایلك تماسندوق کورینه باشلایدر. بریاقدن، پراخودده‌غی مسلمانلرغه کتاب سویلاب، فتوالر بیروب، آنلرنی تعلیم ایله مشغول وبو شغلندین ممنون بولغان حالده، ایکنچی یاقدن روسلرغه دخی اسلامنك علویتین کورسترگه طریشادر: «طهارت آلغانمده حجازدن کیلگان مسواکنی استعمالم برروس یکتینك نظرینی جلب ایتدی. یکیت مسواك استعمالی کمدن قالغان ونی فائده ویره مضموننده استفسار ایتوب، مین بلور بلماس روسچه‌م برله ایسکی زمانده هراشده ساده‌لك بولغان، معیشت اسبابنچه کوب اعتنا ایتمگانلر، آغیز وتیشلرنی پاکلاو ایچون پیغمبرلـر اوشبو اغاچی استعمال ایتکانلر امتلرینه‌ده استعمـالنی قوشقانلر مـألنی برتقریب آکلاتدم.»ـدقت ایتیله‌چك نقطه: عالم جان افندی، اون یدی یاشلرندوك، آزماز روسچه سویلشه آلا ایدی؛ لکن مع التأسف، بومعلوماتنی تورلی سببلردن ناشی، کوب آرتیق توسیعگه طریشمادی، طرشه آلمادی.

یولچیلرمز پراخودایله، بیرسکی(بوری)قلعه‌سنه قدر آندین صوك آت ایله طرویسکی‌غه عازم بولدیلر. عالم جان افندی، یوله ایلك دفعه‌چیرمشلرنی کوردی؛ وبو مشاهده حسیات دینیه وملیه‌سیله، هم کتاب وقارتلردن ییلغان معلومات سائره‌سی ایله قاتیشوب، آنی اویلارغه سوق ایتدی:

«بیرسکیدن برایکی منزل صوکنده برچیرمش قریه‌سنده آت آلماشدیرغان وقتمزده چیرمشلرنك حالی منی خیلی استغرابغه تشوردی: کیوملری بتون آق، تاتارلرچه آق کولمك، آق اشلپه کیه‌لر، تاتارچه سویلیلر؛ معیشتلری تاتارلرچه... بونلرنك بوحاللرین کو-رگاچ بعض بلوکلی قارتلریمزنك، چیرمشلر بلغار وقزان خانلقلری وقتلرنده بارده اسلام دیننی قبول ایتکان بولغانلر، لکن تعلیملرینه اعتنا ایدامگان، دیننی اوگرانوب، اورناشدروب یتکوره آلماغانلر؛ روس استیلاسی‌صوکنده حکومت ومیسیونیرلرنك تأثیری برله یکی اوگرانچیك دینلرنی یوغالتغانلر، دیگان سوزلرین خاطرلاب معقول کوردم..»

بوخاطره، عالم جان افندینك، اولزمانلر جغرافیا وتاریخدن او-قوغان کتابلری آراسنده عرق بشرك تقسیمات، مناسبات ومعیشتلری حقنده، علوم حاضره‌گه کوره یازیلمش کتابلرنك بولماغانلقین، هم کنج شاگردده حسیات دینیه وملیه‌نك بیك قوتلی ایکانلگین بلدیره‌در.

مدرسه‌لرده، حیات حقیقیه‌گه اهمیت بیریلمگانی حاضرگنه تفصیل قیلنغان‌ایدی؛ اوشبو سفرنده‌گی خطراتندن برفقره، عالم‌جان‌افندی ۱۷ یاشلك برسوداگر بالاسی بولغان حالده، امور اقتصادیه‌جه فکری نیقدر آز ایشلاتگانلگین اظهار ایتوب، مذکور مدعانی تقویه قیلادر: «استانسه‌لرغه یتکانده یولداشلریمنك آتلار اجرتنی سودالاشوب ارزان ایتماسه‌لر ایکنچی کشیگه کیتمکلری، اوچ آتقه چاقریمنه بیش تینگه راضی ایدرکه طریشولری مکا عجب طیولا ایدی. تجارت ایشینه برده قاتیشماغان کشیگه، قاتیغلق برله معامله‌نی کورمگان شاگردکه بوسارانلق رحمسزلك کبی. کوریله ایدی..»ـ بوراده یه فقط اخلاقی وکتابی تأثیر آستنده قالوب حیاتله اصلاتماسده بولماغان طبعا زیاده شفقتلی بردماغنك وجودی آنیق کورینه‌در. مع مافیه،

مع مافیه‌قزان تورکلرینه‌خاص‌سودا گرلك،عادتاارثی‌بوطبیعت، عالم‌جان حضرتده دخی تیز تجلی ایته: «محمد شریف اغاینك آقچه‌ده ومصارفده دقت ایتووی، باشده غریب کورنسه‌ده، اول مسئله‌نی بیك تیز آکلادم: تجارت قصدینه کرگان کشی البته شولای بولمالی، آزدین کوبنی طوغدیریرغه طریشمالی ایکان؛ شونسز استفاده یولی آچولمای ایکان ...»

صاحب ترجمه طرویسکیده ایکی آی قدر طوردی. بودیار خلقنده‌گی قوناق سویوچیلك، تواضعلیلق، علم ایه‌لرینه حرمت قیلوچیلق، یاش خادم‌العلمنی خوشلاندیردی. خصوصا آتاسنك دوستلری طرویسکیده خیلی کوب بولغانغه، وکندیسنك، یاشنه نسبتله کوب آرتیق علم ورشد کورینگانگه، هر طرفدن حسن توجه والتفاب طابدی. الیوم طرویسکیده آخوند حاجی احمد رحمانقولی حضرتلری وسائر اماملر ایله مصاحبت ایتوب، اعتبارلی خلفه‌لرله مناظره‌لر دخی قیلیشدی.

اولوقتلر هند کتابلرینك یکی قزانغه کیله باشلاغان زمانلری ایدی. کوب اوقورغه یاراطوچان عالم جان افندی بوکتابلرنك اکثریسین اوقوغانغه‌مستحضرات‌ومعلوماتی‌ایله‌استعدادوفطانتلی‌یاشلرده‌گی‌طبیعی الوقوع حرص وغیرت، اوشبو مناظره‌لرده، بوقزان شاگردینی اکثر خلفه وبلکه اماملر آراسنده مغبوط قیلا ایدی. مصاحب ومناظرلرینك کوبیسی، اهل انصافدن بولغان ایچون، عالم جان افندنی تقدیر وتحسین قیلوب قواندیره‌لر، امید وغیرتنی آرتدیره‌لر ایدی.

عالم‌جان افندی، اصل قیمز ایچار ایچون، شهردین اون-اون بیش چاقرم بیرده‌گی برقزاق آولنه چیغوب «اوتاب» آطلی بر قارت قزاق چادرینه مسافر بولدی. وشول آوله قزاقلرنك احوال ومعیشتلریله

برخیلی طانشدی؛ بوراده دخی عالم جان افندینك ایك اوّل نظرینی خلقنك امور دینیه‌لری جلب ایته‌در: «قزاقلرنك نماز اوقوماغانلریه، نمازنی معتقد بولوب، اوقوماغانلقلری ایچون اوزلـرنی گناهلی بیله‌لـر ایدی. قزاق قارتلـرینی چادرمه یغوب جماعت برله نماز اوقوشدیرغالی ایدك. حتی قارت «اوتاب»:

«ـ های بای! مولدا اگر سنن مونان برمولدانی سریعت طلاسدیر سام وطگداسم ایدی.. دیو دینی مناظره طیگلارغه هوسی بارلیقن‌ده آگلاته ایدی.»

شولوق قارت قازاق، یاش تاتار ملاسین «سیغان مولدا مولدا ضلال‌کتابنی‌ایشتدره‌یم» دیو آلوب باروب، ملی موسیقه‌لرین، طنبوره چیرتونیده طگلاتدی.

عالم‌جان افنـدی، قمز ایچوب یاتقـانده دخی اوقودن فارغ بولمادی؛ شونك ایچون، باشقه قمزچیلر قدر استفاده ایته آلمادی. علم هوسی، ذهننی قاپلاغان ایدی؛ بو اثناده خطرنه قالان وقایعدن برسی‌ده، آتاسیله شرف‌الدین حضرت نامنـده‌گی بـر طرویسکی امامنك قمزنك حلال بولوب بولماوی حقنده‌گی مناظره‌لریدر. آتاسی علمادن اولمادیغی حالده مذکور امامنـی فقط عقل طبیعیسی ایله الزام قیلغاندین، علم ایله، مناظره‌ده غلبـه ایله افتخارنی یاراطوچان عالم‌جان افندی‌نك بونارغه بیك کیفی کیلـگان ایدی. صاحب ترجمه قمزدن آرتق استفاده ایته آلماسه‌ده صحتی ضررسز برحالـگه کیلوب، مکاریه وقتنده‌رق، آتاسی ایله برابر قزانغه عودت ایتدی.

عالم‌جان افندی بوسیاحتی اثناسنده اولجه فقط مدرسه تره‌زه‌سی یاکه جانسز کتابلر آرقلی‌غنه کورگانی حیاتنك ایچنـده یشاب، کشیلر، یکی شیلر، یکی وقعه‌لر کورگانگه افقی کیکایوب، بایتاق فائده ایتـکان بولسه کرك. عودتی زماننده‌گی خاطره‌لری، بارووینه

قاراغانده حیاتدن آلنغانیراقغه اوخشیدر: «اورال طاولری آراسنده یستودین صوك بر استانسه‌ده آت باشچیمز اولوب‌اون ایکی اون اوچ یشار بالا اوتورغان ایدی. ایکی آطنی ضبط ایتوب قرانغی تونده یخشی آلوب بارماقینه شبهه‌لندم. استفسارغه قارشی بالانك попробуйте دیگان یوره‌کلی سوزی میکا تأثیر ایتدی، فی الواقع یخشی یورتدیه! اش کوچ وقت برله‌گنه دگل یورك وشجاعت برله‌ده ایدکنی یخشی آکلادم...»

٦

عالمجان افندینك قمزدین عودتندن صوك، استاذی صلاح‌الدین حضرت کوب عمر ایته آلمادی. ١٨٧٥ نچی یلنك مای آینده (ربیع اوّل ١٢٩٢) ٥٣، ٥٤ یاشلرنده بولغان حالده سل الرئه‌دن وفات ایتدی. (رحمة الله علیه رحمة واسعة!) آنك یرینه، منگردن کیتروب داملا تاج‌الدین نام ذاتنی ایکنچی محله‌گه امام ومدرس نصب ایلدیلر.

صلاح‌الدین حضرت، صوك زمانلرنده شاگردینه: «ایندی بوراده کوب فائده ایته آلمازسك، بخارغه کیت.. آنده دخی اوچ دورت سنه اقامتك کافی؛ آرتق اجتهاد ایتوب واتلمغه لزوم یوق. برکتلی یرده ئلوغ استاذلرغه یولقسه‌ك، اصول تدریس وتعلیملرینی کوروب قایتسه‌ك بس...» مضموننده تلطیف‌وتشویق یوللو نصیحتلرده بولغانلقدین، حضرتنك وفاتنی متعاقب عالمجان افندی بخارا سفرینه چیقدی؛ انسی عزیزجان افندی دخی رفاقتنده بولدیغی حالده، ١٨٧٥ نچی یلینك سینتابرنده قزاندن عزیمت ایتدیلر.

عالمجان افندی قزانده‌گی تحصیلندن اقران وامثالنه نسبتله آرتق فائده‌لنگان ایدی: هر تورلی ترکی وعربی کتابلری اوقوب آکلی ایدی؛ معروف معقولات فنلرنده معلوماتی بیك کوب بولماسه‌ده، عربچه تفسیر وحدیث کتابلرینك چیتنلرینی‌ده سهولتله مطالعه وفهم قیلا ایدی. وقایع تاریخیه، کتب جغرافیه ومعلومات ریاضیه‌دن دخی فی‌الجمله آگاه ایدی. خصوصاً مناظره ومدافعه‌ده اقتداری مسلم ایدی. فی‌الواقع، اون اوچ یللق اوقودن منتظم ومکمل مدارسده، عالمجان افندی کبی ذکی ومستعد طلبه ایچون دها زیاده معلومات استحصالی ممکن اولسه‌ده، اول زمانده‌گی اصول تدریسه نظراً بو علمده کوب اعتبار قیلنه ایدی. یوقاریده‌گی بعض ایضاحاتدن‌ده آکلاشلدیغی اوزره، عالمجان افندیده فکر تنقید وتجدید قوتلی ایدی؛ قزان‌ده تحصیلی زمانندوق، موجود اصول تدریسنك نقایصینی کوروب اصلاحنی اویلامغه باشلامش ایدی: «کتب تواریخ وتراجم احوال بایتاق اوقومدین درس پروغراملری توغرسنده خیلی اویلانه‌باشلاغان ایدم. «شرح مواقف» و «شرح مقاصد» کبی یخشی فن کتابلری، هدایه وفتح القدیر وصحیح بخاری وبیضاوی کبی الوغ دین کتابلری تمام تمام اوقولورغه تیوش کوره ایدم. رسمی درسلرنی، ورسمی تفتیش وتحقیقلری آزسونه ایدم. بعض حواشی طوغریلرنده گی تنقیدم یاشلك برله ادبسزلك دائره‌سینه کیچکان بولماسه یخشی ایدی.. مدرسه‌ده امثالم برله بولغان مصاحبتلریمده اکثر یا درس اصولی، علم آرتدرو بابلری سویله‌شیله ایدی. صوکغی یللرمده شاه ولی‌الله الدهلوی کبی محقق محدثلرنك اجمالا ترجمهٔ حاللرین وبعض‌لرینك کتابلرین مطالعه ایتمکله مشرف بولغانلغمدن فنون متعارفه اوستینه بلاغت، ریاضیات والهیات فنلرینه رغبتم آرتقانی کبی، قرآن وحدیث بوینچه، وشیخ ابن الهمام مسلکنچه دین طانوغه قزغاباشلاغان ایدم.»

«علم كلامگه حوض ايتوگه كوره صرف علوم‌فلسفيه برله اشتغالى دين واعتقاد نظرندن آرتق وخوفسزراك طابا ايدم: كلام برله زيادە اشتغال عقيدەگه تشويش ويردكينه قانع اولەرق، سلف صالحون‌نك كلام برله اشتغالدن منع ايتدكلرينى بيك معقول كوره ايدم... ولهذا ابو نصر القورصاوى وشيخ مرجانى‌نك (رحمهما الله) تمسك بالكتاب والسنه خصوصندەگى بابلرينى يا راطقانم يا كه آكلاغانم كبى كلام بابندەگى تحقيقلرينى‌ده بيك استحسان قيله ايدم.»

عالم‌جان حضرتنك، بخارايه كيتودن اوّلدەگى افكارينه متعلق اوشبو برنيچه سطر، مشار اليهك حيات وفعاليت مستقبله‌سنى، آچق كورساتكان ايچون، ترجمهٔ حالنچه غايت اهميتليدر: عالم‌جان حضرتنك اصول تدريسكه متعلق مسلكنك اصلاحات وتجديداتنك بر قسمى، خصوصا تدريسات دينيه‌يه عائد قسمى بو سطرلرده مندمجدر.

حاضرده، „اصول جديد“ نام عمومىسى آستنده يوروتله طورغان اصلاحات تدريسيه، چنلقده بر نيچه نوعگه آيريلادر: مثلا اسماعيل بك غاسپرينسكى‌نك صرف تدريسات ابتدائيەگه متعلق اصول جديدى ايله عالم‌جان حضرتنك تدريسات دينيەده تصور وتطبيق ايتكان «اصول جديد» ى، اساسچه، فكرچه، غايەچه بر دگلدر. عالم‌جان حضرتنك تدريسات دينيەدەگى اصلاحاتنى، اون آلتنچى عصر ميلاديه ظهور ايتگان «اصلاحات» حركت عموميەسنه تشبيه ايتمك ممكندر.

عالم‌جان حضرت‌نك تدريسات دينيەدەگى تجديداتى مدارس اسلاميەده اوقولەطورغان منطق، كلام، يعنى اسخالاستيق فلسفهٔ دينيهٔ قديميەسنه قارشى اعتراض ايتمك، „كلام برله زياده اشتغال عقيدەگه تشويش ويردكندن، سلف صالحون‌نك كلام برله اشتغالدن منع ايتدكلرن بيك معقول» كورمك، «قرآن وحديث بوينچه» دين طانيتديرمەيى اوّلا طابمقدر.—خلاصه، «اصول جديد» حركت عموميه-

سنك بوشقینه منطق، کلام وحکمت کبی علوم عقلیه ایله کوب اشتغال-
دن عبارت بخارا وآندن مقتبس قشقار مچکره قزان مدرسه‌لری
اصوللرینه قارشی بر نوع دینی عکس الحرکات دیمك بیله ممکندر...
واقعا، علوم عقلیه ایله، حتی اسخولاستیك علوم عقلیه‌سی ایله کوب
شغللنمك، افکار وعقاید دینیه‌گه خیلی تزلزل بیره‌چگی، ظاهرا متشرع
کورنسه‌ده، حقیقتده ریبی بولغان کمسه‌لر آرتدره‌چاغی طبیعیدر.
ذاتا غربده‌گی „اصلاحات" حرکتی دخی بونداین بر حالگه عکس
الحرکات اولمق اوزره طوغان ایدی. بو جهتله عالم جان حضرتکه
منسوب بو اصلاحاتنی تقویه وتأکید دیندن غیری بر صورتله تلقی
یاقطعیا آکلاماودن یاکه قصدا طرفکیرلك قیلمقدن نشأت ایته‌در.

عالم‌جان افندینك، کنجلك دوره‌سنده‌گی احوال روحیه‌سی دخی
اولزمانده تصور ایتکان اصلاحاتنك نی یولده بولاچاغن بایتاق کور-
ساته آلادر: «علمنك عاقبتسز، فائده‌سز بولماقندین بیك قورقا
ایدم. امام غزالینك، عملگه مقارن بولماغان علم معتبردگل، شرعا
وعقلا ممدوح دگل مضموننه‌گی سوزین دائم خاطرلی ایدم. وعلمم
بونداین بولماسه‌ایکان دیو استعاذه قیلا ایدم. یخشی ظن قیلغان آدملر-
دین دعا استاوم اکثر اوشبو باب اچون بولا ایدی..»

عالم‌جان حضرتده شول کنجلك زمانه‌سندن اعتبارا، علمگه حصر
نفس ایتکان کمسه‌لرنك اکثرسنه کوریلگان خاصه‌لر مشهود بولا باشلا-
غان ایدی: لباس وتجملاتقه اهمیت بیرماینچه بیك ساده کینونی یا-
راطا، آقچه‌سی بولسه، دائم کتابغه صرف قیلا ایدی. بالاسینك
قولنده آقچه بولندیرودن پر هیزلیراك بولغان محمدجان افندی‌ده،
بیك کرکسنگان کتابلرین آلور ایچون عالم‌جان افندی‌گه آقچه
بیروده اکثر توقف قیلماغانلقدین بخاراغه کیدنچه قدر صاحب

ترجمه‌نك بر خیلی کتابی یغیلغان ایدی. ملا جامی اوقوغان زمانده استاذی نورعلی خلفه، کندسینه برکافیه کتابی هدیه قیلوب شونی حفظ ایترگه قوشقانلقدین استاذسز آنك تمامنی حفظ ایله‌یوب، اوی ایله مدرسه آراسنده شول محفوظ کافیه‌نی تکرار ایتوب یورر ایدی. بر یری خاطرینه کیلماسه توقف ایتوب اویلانیر، ایزلانیر وبوصورتله اقرانینك تعجب ودقتین جلب قیلر ایدی..

عالم جان افندیه دقت وتفکر خاصه‌سی صوك زمانلرده کوب آرتقان ایدی: اعضاسنك ارادسنه تابعیتنی مشاهده قیلوب، تشریح وفیز یولوجیادن خبرسز بولغانغه بیك عجبلنه ایدی. ایبداشلری ایسه، مومی الیهنك بوتعجبنه استغراب قیلوب «مسکین، دیوانه بولا باشلاغان، اعضاسنك حرکتلنوینه عجبلنه» دیه‌لر ایدی!

٧

عالم‌جان افندی ورفقاسی بخار سفرینه قزاندن چاللیغه قدر پراخود ایله کیتوب آندن آری بوگلمه آرقلی، اورنبورغه عربه‌ده باردیلر. اورنبورغه کیلدکلری زمان رمضان‌اچی ایدی. اورنبورغ بایلری یاش ملا ایله برادری عزیزجان افندینی افطار مجلسلرینه کوب یورتدیلر اورنبورغده ایکن عالم‌جان‌افندی، قارت حضرتلردن واسکی مدرسلردن بواغان داملا حسام‌الدین ایله‌ده اوچراشدی؛ داملا جنابلری بر بای اوغلینك چندن علم یولنده بولوینه‌اکمال علم ایچون بخار سفرین اختیار قیلوینه عجبلنگانگه صاحب ترجمه‌نی امتحان قیلوب قارادی:

—بر شینك عینی زمانده ایکی مکانده اولماسی جائزمی؟ اگر بونی تجویز ایتسه‌ك، سینی یخشی اوتوتدیرغان آتاکه رحمت!...

—آتامه رحمتگزنی، بوندای محالکه تعلیق ایتمه‌سگز ایدی، تقصیر...

—کرامت، خارق العادات؟...

—بلی تقصیر، اونلر خارق العادات.

قارت حضرت بو معقول جوابدن تمام خوشنود قالماغان بولسه کرك. بزچه بو مکالمه‌ده شایان اهمیت نقطه، داملا حسام‌الدین خوشنود قالوب قالماوی دکل، بلکه عالم‌جان حضرتنك، اول زمانلر، بو کبی مسائلده‌کی نقطهٔ نظریدر.

اورنبورغدن، اورسکی، قزالی، آق مسجد آشالی، ینه عربه ایله رمضاننك صوك کونلرنده طاشکنده مواصلت ایتدیلر.

عالم‌جان افندی، اسیای وسطی‌غه قزاندن زور محبت باغلاب بارغانغه، یکی مناظر، یکی حیات آنارغه بیك کورکام، بیك سیوملی، بیك یخشی کورندی: طاشکندنك طار، کولا گه‌لی اورامله‌ری، زور ته‌رزه‌سز یورطلری، اورامله‌رده، یورط اچلرنده شاریلداب آغوب طورغان صولر، شهر اطرفنده‌کی آغاچلقلر، صارتلرنك یاقتی قویاشده بیك یالتری طورغان صاریلی یشللی یفك چپانلری، حیاتده‌کی ساده‌لك خلقده‌گی مسافر پرورلك... خلاصه شرقغه مخصوص بولغان بوتون بومادی ومعنوی صاحب‌احوال ترجمه‌نی مفتون‌ایتدی. تیز اوك اوزیده برادریده قزان کیوملرینی طاشلاب صارتچه کیوندیلر.

عالم جان افندی طاشکنده اون کون قدر اقامت وعلما ومشایخدن برقاچ ذات ایله مصاحبت ایتدی. عید فطر نمازینی‌ده بوشهرده ادا قیلدی.

اول زمانلر، طاشکنده‌اهل علم وتصوفدن شیخ‌احمد القره‌طاشی آطلی برمعروف ذات وار ایدی. مشارالیه بعض مصنفلری تنقید ومؤاخذه ایتوب، علمای ظاهره‌نك بعضلرینه دیل تیدرگان‌ایچون هم

مریدلرنده جذبه ودیوانه‌لق کوب کورنگان ایچون بعض علما واکثر عوام طرفندن، ضلالت وبدعت اهلی ظن قیلنه‌ایدی؛ تعلیماتیله خلقنی طریق حقدن یازدره، مجلسنه داخل بولغان کشینی اوزینه تابع قیلا، دیلر ایدی. عوامنك برقسمی، شیخ قاره طاشی‌یی، قورقه قورقه خورلی برقسمی ایسه اولیای کرامدن صانایه‌رق بیك آرتق تابعیت وحرمت کورساته ایدی. بخارا علمای رسمیه‌سی مشار الیهنك افکارنده مخالف شرع سوزلر طابمق دعواسیله قتلنه حکم ایتکانلر ایدی! اما طاشکند روس اداره‌سنده بولغانغه، غوبیرناطور «بونداین سببللر ایله گنه‌کشی اوترلمی..» دیوب شیخنی قوتقارغان ایدی.

عالم جان افندی، طاشکنده شیخ احمد القاره طاشینك وقایع ومناقبنی کوب ایشتدی؛ ذاتا اعتراض، تنقید وتجدید فکرلی بولغانغه آنکله کورشه‌سی بیك کیلدی.. اکن بلش طانشلری، «شیخ احمدنی کورگاچده کشی آنارغه ایاره، تابع بولا..» دیو یاش عالمنی قورقتقانلری ایچون آرزوسنی فعلیتکه چغاره آلمادی.

عالم جان افندینك طاشکنده بولندیغی زمان، روسیه ایمپیراطورلغنك خوقند خانلغی ایله صوغش ایتوب ماطاشقانی وقتلر ایدی. طاشکند صارتلری خوقندنك روسیه‌یه غالب کیلاچکینی تخیل قیلالر ایدی! حتی شهرده اگر روسیه یکلسه، یرلی خلق بتون روسیه‌لیلری روسلغنه، نوغایلغنه قاراماینچه اولتروب بتره‌چك دیگان بر شایعه طارالغان ایدی. شونك ایچون، قزان طرفلرندن کیتکان سوداگر وباشقه کشیلر خیلی قورقوب طورالر ایدی.

طاشکنددن، جزاح وسمرقند آشا کنه قورغانغه کیلدیلر. بو راسی بخار خانلغی ایله روسیه ایمپیراطورلغینك حدودی اوزرنده‌در. کته قورغانغه قدر، روس عربه‌سیله، پارویاتر ویقه ایله یورلسه‌ده بوندن آری مملکت اصولنچه حرکت ایتلمك کیراك بولا ایدی: یولچی-

نریمز بوگلمه‌ده آلغانلری کیمه‌لی عربه‌نی صاتـدیلر. خوقندی عربه آطالا تورغان، عربه یـاللاب یوللرنده دوام ایتدیلر.

کته قورغاندین صوك بتونله‌ی یکی بردنیاغه کرگانلر ایدی. عربه‌لری، ایکی بیـك زور ته‌گه‌رمچکه — حضرتنك اوز تعبیرنچه — پراخود ته‌گه‌رمچی کبی — مندرلـگان اوزون، زور کیمه شیکللی بر نسته ایدی. اوستی تب تیگز بولغانغه یولچیلر پـالاسلرینی کورپه‌لرینی یابوب، گاه تزلانوب اوطورارق، گاه یاته‌رق بارالر ایدی. عربه‌نك اوستینه قویاش ویاغموردن محافظة برسپر یاصالغان ایدی. عربه‌چی اوزی آطقه آطلانوب عربه‌نی طارتدرته‌ایدی.

یول، کته قورغاندن بخارغه قدر ایکی یاغی طوت آغاچلری ایله، تورلی باغ وباغچه‌لر ایله آقار صولر ایله احاطه ایدلمش یومشاق قوملق ایدی. هوا یلی ولطیف ایدی. عربـه اوشبو ماطور یولدن بیك آشقماینچه، سیکره سیکره بارا ایدی. آراده بر، آللریـنه آت آطلانغان، یاخود ایشاکله منگان زور آق چالمالی، صاری چپانلی صارت کیلوب چغا، سلام بیروب اوزوب کیته ایدی. آتلری آرغاچ برمنزلـگه توشوب پلاو پشروب، چای قایناتوب جال ایته‌لر ایدی.. مسافرلر بویولنی غایت ذوق ونشائه ایله اوزدردیلر.. آنچق چول ملك آطلی برقوری ویمسز ییرده امیرنك «زکاتچیلری» بر آز اچلرینی پوشوردی: آت آتلانغان، قلچلی ایکی توره آللرینه چغوب ـ زکات! دیوب قچقردیلر.. اینـدی اسلام مملکتنده بولغانغه هر اشنی شریعت بوینچه قارالا دیوب حسن ظن‌ده بولغان عالم جان‌افندی همان فقه مناظره‌سنه کرشدی: — بزشاکرد، تجار دگل، بزدن زکات چقمی.. فلان دیوب قاراساده، بوکبی نظریاتدن شبهه‌سز بیخبر بولغان بخار چیناونیگی: — بز آنی مونی بلمیمز؛ بزگه امیر قوشقان تیز زکاتکزنی چغارکز!.. دیگاچ، جبراً آلولرینه محل قالدرماز

ایچون تیز آقچه‌لرین چغاروب قرقده برین تسلیم ایتدیلر.

نهایت، کته قورغاندن چغولرینه اوچنچی کونی آخشام وقتنده بخاراغه واصل بولوب «نوغای سرای» ینه توشدیلر.

۸

بخاراغه یتشولرینك ایکنچی کونوك ، استاذلری صلاح الدین حضرتنك قرنداشی داملا حسن حضرت ایله کورشوب، مدرسه‌لرده حجره ازلرگه طوتندیلر.

بخارانك مدرسه‌لری برنوع پانسیوناتلر دیمکدر. طلبه مدرسه‌لرده فقط بیتوتت قیلادر. مدرسلر اویلرنده، مسجدلرده ومدرسه‌لرنك درسخانه‌لرنده تدریس ایتسه‌لرده، طلبه برمدرسنك درسنه اوطوره آلیر ایچون، آنك مدرسه‌سنده بولنمق ایله مقید دگلدر. دیمك بوتون بخارای شریف برمدرسهٔ عالیه‌در، براونیڤرستیتدر؛ بخار علماسینك جمیعسی شول مدرسهٔ عالیه‌نك مدرسلریدر. مدرسه دینلگان بنالر ایسه طالب علمنك اقامتنه مخصوص حجره‌لر ایله، شول عمومی بخار مدرسه‌سنك بعض درسخانه‌لری دیمکدر.

طلبه، مدرسه‌ده‌گی حجره‌سنی اجاره‌گه‌گنه آلماینچه بوتونلهی صاتوب آلورغه مجبوردر. واکثر زمانده، طلبه بیك کوب بولغانغه حجره طابمق مشکلدر.

عالم جان افندی وبرادری داملا حسن ایله برابر برنیچه کون حجره‌ایزلگاندین صوك نهایت «میرعرب» مدرسه‌سنك قابقا اوستنده‌گی برحجره‌سنی ٤٠٠صوملرغه صاتوب آلدیلر.

تورکستان فاتحی امیر قتیبه طرفندن صالنغان بخارنك ایك

اسکی اسلام معبدی قارشوسنده‌گی اوشبو مدرسه‌گه اصل بانیسی عرب بولغانغه «میرعرب» آطالمقده‌در. «میرعرب» مدرسه‌سی بخار دارالتعلیماتلری آراسنده شرافت وبرکت ایله معروف اولوب، بزم قزان طرفلری مشاهیر علماسندن داملا اسماعیل وشیخ مرجانی حضراتی بخارده بولدقلری زمان اوشبو مدرسه‌ده اقامت ایتمشلردر.

عالم جان افندی، بخارغه مواصلتندن برر آطنه اوزغاچده درسکه یوریرگه باشلادی؛ صلاح‌الدین حضرت، مراجعت ایدیله‌چك مدرسلرنی توصیه قیلغانلقدن، استاذ طاپمقده مشکللك یوق ایدی.

صاحب ترجمه‌نك بخارده‌گی استاذلری صلاح‌الدین حضرتنك قرنداشی داملا حسن صلواة خان. تورسون جان مدرسه‌سی مدرسلرندن داملا رئیس عبدالشکور، آخوند داملا اختیارخان اعلم، داملا عیسی مخدوم وساعتساز داملامیرشریف نام ذاتلردر.

داملاعبدالشکوردن «ملا جلال»، صوکره اختیارخان حضرتلرندن اصول فقه ملاجلال وادبیات عربیه، ملامیرشریفدن ریاضیه اوقیه‌رق درسکه باشلادی. داملا عبدالشکور برقش اوزغاندین صوك رتبهٔ ریاستدن معزول بولغانغه درس اوقتوحقوقنی یوغالتدی؛ بو جهتله عالم جان افندی ملا جلالنی‌ده داملا اختیارخان ایله دوام ایتدی.

عالم جان افندینك بخارده کورگان رسمی وخصوصی درسلری شونلردر: علوم شرعیه وحکمیه‌دن، ملا جلال، توضیح، حکمة‌العین، تفسیر بضاوی، فرائض سجاوندی، ادبیات عربیه‌دن مقدمهٔ جزریه (فن تجویددن)، علم معانی وبیان؛ علوم ریاضیه‌دن، حساب جبر ومقابله مساحه (خلاصه الحساب ـ ملاعصة‌الله شرحی ایله)، علم عقد انامل، هندسه (اوکلیدس) هیئات ونجوم (شرح چغمینی، زیج الغ بیك، زیج جدید محمدشاهی)؛ نهایت علوم طبیعیه‌دن بر آز طب (قانونچه چغمینی).

عالمجان افندینك بخارای شریفکه زور محبت باغلاب کیتکانی اولچه‌ده یازیلغان ایدی. آنـده عمر ایتکان مدتنچه‌ده بو محبت کیمیمادی؛ دین، اخلاق وتعلیم جهتلرندن بخارده کوب کیمچیلکلر کوروب، آنلرنی تنقید ومواخذه ایتسه‌ده، اسیای وسـطا اقلیمنك شعر ولطافتی، اهالینك استعداد وفطانتی، معیشتده‌گی ساده‌لك، علم واهل علمکه ایدیـلان تعظیم وحرمت، حاضرگه قدر، مشار الیهه بخارنی سویدرته‌در: «بخاراده یدی قش قدر اقامتم اثناسی دنیاده ایك لذتلی معیشتم ایك راحت حیاتم ایـدی؛ بخارا خلقینك خصوصا شاکردلرینك ساده روشده معیشتلری، آداب‌انسانیه برله تأدبلری، بتون خلق اچنده (عوام وسپاهی واغنیا) علم واهـل علمنك ایك قدرلی کورنووی مینی بیك خوشلاندره، درس ومطالعه بابنـده نشاطمی آرتدرا ایدی».

حضرت بخاراده نیچك درس اوقوغاننی، نیچك عمر اوزدرغاننی نقل ایتـکانده هر سوزندن، علـم یولینه مصروف بوحیاتنك شعر ولذائذی آکلانادر: «یاش شاکردلر کیچنك صالقن هواسنده مدرسه صحننه جغوب، چپانلرینه تورلوب درسلرینی تکراردن بوشانه‌چقلری زمانلرده، (ساعت ۹ تیره‌لری) مین یوقلرغه یاتاایدم. سحر وقتنده (ساعت اوچ صولری) قالقوب قومغان شکلنده‌گی کچك صاماوارمنی قایناتوب، چایمنی حاضرلەب همان مطالعه‌یه کروشه ایدم. طاك آتقانچی یانمـده‌غی برادریمنك برر درسنی طکلاب استاذ کبیرم سید اختیارخان حضرتلرینك خانه‌سینه یونه‌له ایـدم. درس شریکلرم کیلگانچی، ایشك توبنده، حضرت استاذنك کوز یاشلی قرآن تلاوتنی ومناجاتنی طکلاب اولتورر ایدم.. نه قدر لذتلی ساعتلرم!»

هرکون صباح نمازندن‌اول‌اختیارخان حضرتلری توضیح، تفسیر

اوقوته ایدی. عالمجان‌افندی ایکی سنه بلاغت وملا جلال، اوچ سنه قدر توضیح وقالان بر سنه‌ده تفسیر بیضاوی‌اوقودی. «استاذ حضورنده عباره اوقومق شرفی» صاحب ترجمه‌یه نصیب اولمشدی. درس تمامنده جماعتله صباح نمازی قیلنوردی. عالمجان افندی شرکاسی آراسنده ایك یاش بولسه‌ده، استاذ حضرتلری مشار الیهی امامته تعیین ایتمشدی. نماز تمامنده طلبه مدرسه‌لرینه قایتالار ایدی. عالمجان افندیده حجره‌سنه عودت ایدوب، یکیلگنه آشاغاندین صوك (بوایرته آشی، اچینه ایکمك توراغان شیر چایندن عبارت بولا ایدی) قرنداشلرینه بر ردرس کورساتوب ریاضیه‌اوقورغه کیته ایدی.

اوکله‌دن بر ساعت مقدم، غالبا صوك ینه سیداختیارخان حضرتلرندن ایکنچی درس آلنه ایدی...

بو ایکنچی درسنی متعاقب. ساعت اوچ تیره‌لرنده یمك ییلوب، بعده ایکندی نمازی اوقیله وآندن صوك کسب هوا ایچون یوررگه چغیلا ایدی.

تنفس عقبنده اخشام نمازی قیلنوب ساعت طوغزغه‌چه مطالعه برله شغللنگندین صوك یاطیله ایدی.

٩

عالمجان افندی بخاراده اوشبو روشچه غایت منتظم عمر اوتکاروب، برده وقتین یوقغه یوغالتمادی. وذاتا بخارده درس ایله مشغول مدرس وطلبه‌نك حیاتی منتظم اولوب، مشغولیت زماننده، بر برسینه قوناقغه یوروشو، فائده‌سز مصاحبت ومکالمه‌لرله وقت

اوتورو یوقدر؛ انچق هفته‌ده بر دفعه معین زمانده طلبه ییغلوب اویون کولکی ایله کوکل آچوب آرغان دماغکه جال ایتدرمك عادتلری باردر. خلاصه بخارانك درس عالمی ترتیب ونظام جهتندن خیلی مکملدر. لکن اوقوتولغان مواد واول ماده‌لرنك صورت تدریسی، یعنی کیراك ابتدائی واعدادی وکرکسه عالی درجه‌ده مکاتب ومدارسنك درسلری، هم شول درسلرنك اوقوتو روشلری بیك نقصانلی، غایت آز فائده‌لیدر.

صاحب ترجمه بر مدت عمر ایتکاچده بو نقایصنی کوردی: «بخاراده منی ایکی مسئله حیران قیلوب، باشمنی کوب واتا، یوره‌کمی یاندرا ایدی: برنچی مسئله ابتدائیه‌ده داخل اوله‌رق درس وتعلیم‌ده کیمچیلکلر. ایکنچسی عامهٔ ناسنی وعظ وتذکیر برله تربیه یوقلغی.

«بخاراده‌غی اوچیوز قدر محله‌نك اکثرنده مکتب ابتدائی بولدقی حالده اصول تربیه وتعلیمنه اهمیت ویرگان کشی هیچ یوق. آزماز یازو طانی طورغان بر آغاینی معلم ایتوب قویالرده، اول برنیده اوگراته بلماینچه، فقط بیك اوزون بر طایاقنی کوتاروب «جمبید! جمبید!» دیه تیك قچقروب اوتورا. بیچاره بالا اوگراتلمگان درسنی بلماسه آیاغن فلاق آطلی براشکنچه آلتنه قصدروب، آیاق طابانینه بیك قاطی اورا.. بو معلم افندینك اصول اداره‌سی!

«درس پروغرامی ایسه اوشبودر: باشده تخته‌غه الفبا یازوب حروف طانوته‌لر، صوکره قرآن اوگره‌ته‌لر، هم چار کتاب تعبیر ایدیله طورغان دین رساله‌لرن اوقته‌لر، نهایت ادبیات فارسیه‌دن کبار علما کوچکه آکلای طورغان دیوان میرزابیدل، ادبیات ترکیه‌دن میرعلی شیرنوایی دیواننی اوقوتوب تکمیل مکتب قیلدیره‌لر!.. بیك جزئی یازو دخی اوکرتکان بولوب ماطاشسه‌لرده، بالالر آناردن فائده‌لنمی.»

وسطی اسیا خلقی طبعا ذکی واستعدادلی بولغان حالده مکاتب

ابتدائیه‌لرینك غایت اصولسز، ابتدائیه معاملرینك بیك نادان بولوچیلغندن، بو مکتبلرده اوچ دورت یل عمراوترگان بالالرغالبا بیك آز فائده‌لنه آلالر. بو جهتله بخارا وسائر ترکستان خلقنك کوبسی علوم‌دینیه‌دن خبرسز، یازوده طانمی طورغان قره جاهللردر.

مملکت الوغلرینك علماسنك، ارباب حل وعقدینك ایسه علمنك هر مسلمانغه فرضلغی، هر بر کشینك دین طانورلق، اوقوب یازارلق معلوماتقه اشداحتیاجی مسئله‌سنی اویلاب‌ده قاراغانلری یوقدر!

ابتدائی تعلیم بو درجه‌ده اعتبارسز بولدیغی کبی وسطی وعالی تدریسات‌ده ماقطارلق دگلدر: «باشده صرف اوقوتماولری یاکه بیك آز اوقتولری، صرفدن خبرسز نحوگه توشوب، عبارهٔ عربیه‌سنه تطبیق ایتماینچه ترجمه ایدره‌ك کافیه اوقی باشلاولری، ودرحال حواشیسی ایله ملا جامی شرحینه کرشولری، شاکردلر ایچون بیك آغر بولادر.»

«ریاضیات هیچ اوگراتلمی، ادبیات عربیه‌دن برگنه درسده رسماً اوقوتلمایدر. لکن بونلرنك همه‌سندن آرتق جای تأسف، تحقیق وتفتیش برله علوم دینیه اوقولماویدر: بیوك درس خانه‌لرده رسماً هیچ دین درسی یوقدر! تعطیل کونلری درس اوله‌رق آزماز «هدایه» اوقویشده بیك سطحی درجه‌ده‌در. مختصر الوقایه، شرح الوقایه درسلری بزم قزان وخوارزم شاگردلرینه مخصوص کبیدر. قرآن وحدیث علملری ایسه هیچ حاجت درسلردن صایلمیدر!

«بخارا مدرسلرینك ــ یعنی وسطی وعالی درسلر اوقوتغان ذاتلرنك ــ اکثری (یوزده یتمش حتی سکسانی) فنا فی الدرس دیورلك درجه‌ده تدریس برله اشتغال ایده‌لر؛ درس کونلرنده (هفته‌ده دورت، بیش کون) هیچ برخارجی‌اش برله یوانمایلر، کشیگه یولقمایلر، درسخانه‌دن باشقه ییرده بولمیلر، لکن خیف‌که اوقوتغان درسلری

بيك محدود ومحصوردر: عرفى دورت بيش كتابنك ديباجه‌لرينى وبعض مبحثلرينى‌گنه اوقوتوب اكتفا ايده‌لر وبونلرنى كوب حواشى برله‌اوقوتدقلرندين تطبيق حواشى، تدقيق عبارات قبيلندن تفتيشلرى شاكردنك بر درجه مطالعه‌لى وقوهٔ مفكره‌لى اولماقينه ياردم ايتسه‌ده، مدرس بولدقلرنده ينه شول مقدار برله‌گنه اشتغالگه مجبور بولدقلرندن قوهٔ مذكوره‌لرندن هيچ قايوسى كما ينبغى استفاده قيله آلماى عمرلرنى اوتكاروب يبره‌لر.»

عالمجان حضرت، بخاراده‌گى اصول ومواد تدريسيه‌يى، عمومى صورتده، بو يله‌چه تنفيد ايتديكى كبى، تفصيلاته كرشوب معين درس وكتابلرنى‌ده‌آيروچه مواخذه قيلادر: «ملاجلال درسلرنده آخوند يوسف حضرتلرينك خانقاهينى وتتمة الحواشى وسائر معمول حاشيه‌لرينى بيك سطحى سوزلى طابا ايدم. طلبه‌نك اول مرتبه‌گه ايرشوب‌ده فنى ـ ادبى دگل . . ـ عبارهٔ عربيه اكلاوده معلمگه وحواشينك اعانتنه محتاج بولولرى منمچه الوغ تأسف ايجاب ايتدره طورغان شيلردن ايدى. تحقيق مضمون ايچون حواشى ياردمى كيره‌ك بولسه بخاراده محضا تعصباً دستور الدرس ايتلمگان ملا خلخالى حاشيه‌سى ايك مفيد حاشيه‌در. يكى حواشيدن شيخ مرجانى‌نكى ايسه همه‌سندن فائده‌ليدر.

«هدايه درسنى يالكز «دهيك» (اونده‌بر) غرضى ايچون «فصل وباب قيلو» (*)ايله‌گنه اكتفا ايتماينچه استعدادلى شاكردلركه «فتح القدير» حاشيه‌سى برله كورسه‌تيلسه‌نيقدر يخشى‌ايش بوله‌چق؛

(*) «هدايه» اوقوغان شاكردلرگه سنوى ويريله طورغان بر يوز درهم مقدارى وقف (دهيك) بولغان سببلى هدايه امتحاننه فصل وباب باشلرندين عبارت درستلاب حاضرلانونى بخارا شاكردلرى «فصل وباب قيلو» تعبير ايته‌لر.

عباره مضموننی آڭلامق ایچون بو، آخوند یوسف آثارندن آخوند شیخ احتمالاتندن کوب جهتلرله فائده‌لیراق بوله‌چق.»

مدرسلرنڭ درسلرینه غایت محب ومقدم اولدقلری حالده، اصول ومواد تدریسیه‌لرنڭ بویله نقصانلی بولوین عالمجان افندی ایکی سببکه، اولا هر بر مدرسنڭ درسی بیك کوب بولوینه، ثانیاً استاذلرینه بولغان افراط تعصب وتقلیدکه، اسناذ ایته‌در: «مینم اویمچه مدرسلرگه درس کوبلگی کرکنی ایزلرگه، معلومات آرتدررغه زیان ایتکان کبی، اوز استادلری ایچون آرتق تعصب وتقلید، میزان شرع وعقلدن خارج آداب صاقلاو بایتاق کرکلی کتابلرنڭ تاشلانووینه وکوب فائده‌لی بولغان فنلرنڭ آرادن بتونلای چغووینه سبب بولغان.»

کوریله‌درکم عالمجان افندی‌نڭ بخارا درس عالمی طوغریسنده‌کی مواخذاتی غایت اعتدال اوزره‌در؛ هم بومواخذه‌نڭ مولدی ومنشأ تقویهٔ‌دیندر؛ هنوز قزانده ایکان، صاحب ترجمه‌ده مشاهده ایتکانمز فکر-که‌تدریساته اصل مأخذلردن فائده‌لنوب دین واخلاقنی قوتلاندرودر.— بخاراده‌کی مطالعاتنده عینیله دوام ایتمکده.

حاضرکه قدر بخارانڭ حیات عمومیه وعلمیه‌سندن ایشتکانلرم، اوقوغانلرم، بخارا خلقنڭ علماسنڭ زهد وتقوا، دها طوغریسی رسمی برصوفیلق کسوه‌سی آستنده خیلی قوتلی بر ریبیت، منافع ولذائذ پرستلك صاقلاغاننی آڭلاته‌در... بو نوع جمعیتلر اکثریا محافظه‌کار مراسم موجوده‌یه غایت رعایتکار بولالر. بو نوع جمعیتلرده حسن اخلاق، صاف وحقیقی اعتقاد، قلبی دیندارلق یرینه ظواهر، قیلنشلرغه قالا... حضرت عیسی‌نڭ زمان ظهورنده قدس فارسائیلری، لوترك قاتولیقلکه اعتراضاتنده روما اعیان روحانیه‌سی بو حالده ایدی. بخارا وآندن علم واخلاق آلوب قایتقان بزنڭ روسیه علماسی میڭا

دائمافارسائیلری ورومار وحانیلرینی خاطرلاته‌در. بویله‌بر جمعیت ایچنه بر معترض، بر اصلاحچی، بر مجدد ظهور ایتسه، ویل آنك حالنه! او دینسز، او اعتقادسز، او کافر، او اختلالچی، او مفسد، او مضر، اعتبار ایتله؛ زمانینه کوره اعدام، نفی، حبس ..الخ تورلی جزالر آنی کوته.

خاطرلرده‌درکه بخارانك رسمی وظاهری اعتقاداتنه اعتراض ایتدیکی ایچون ابوالنصر قورصاوی حضرتلری تکفیر اولنوب، قتله محکوم بولغان ایدی! شیخ مرجانی جنابلری، قزان بخاریلری طرفندن رافضیلق، معتزلیلکله اتهام قیلندی! عالمجان حضرت دخی عرفکه، قوانین موضوعه‌که اعتراض، آنلرنی مواخده ایتمك جسارتنه بولغاچده تیزوك تورلی اتهاملرغه معروض قالدی: «بعض مدرسلر ایله اصلاح تدریس حقنده‌کی محاوراتم اوزیمه خیلی تهمتلر یوکلار ایدی: ادبسز، استاذلرغه اخلاصسز بهتانلرینی بایتاق ایشده ایدم. حتی رافضی دیگانلرده یوق دکل ایدی.»

آلایده رسمی علمادن بولماغان بعض منصف کشیلر، یاش منقدکه حق بیره‌لر ایدی؛ لکن بو نوع جمعیتلرده اکثر کوریلدیکی اوزره بو اهل انصاف، استقلال وجسارت فکر وحرکت ایه‌سی اولماینچه امیدسز بر ذلت ومسکنت ایله تحمل واطاعتی اولی کوروب، صاحب عزم اولانلره دخی کسر امید ایده‌چك مسکینلك درسلری بیره‌لر ایدی: «بخارانك اك عقللی وانصافلی فکرلی کشیلرندن صایولا طورغان ریاضیات معلمی ملامیرشریف حیسوبکه بو بابده کوب سویلر ایدم. الله رحمت قیلسون! سوزمزنی آنکلر وبعضاً فکرمه مشارکت ایدر ایدی. ولکن بو سوزلرنی سویلاوده فائده یوق، فقط باشکنی واتاسك؛ بوشقه دماغکنی آریتمه! دییور ایدی.»

بخاراتدریساتنده، دین واخلاق نقطهٔ نظرندن بولغان نقایصنك

نتیجه‌سنی شویله خلاصه‌ایتمك ممكندر : اخلاق حسنه واعتقادات قلبیه‌دن زیاده مراسم وظواهركه اهمیت بیروب بر نوع تعصب محافظه‌كارانه صاقلامق. بخارا تربیه‌سیله، مع التأسف بزنك خلق آراسنده شایع بولغان، شرعی حیله‌لر، صوفیلكله قاپلانغان رحمسزلك، خونریزلك، عبادات ظاهریه‌نك الك كوچوك تفرعاتنه بیله فوق العاده دقت ایدلكان حالده، اخلاقی، قلبی كبائردن قاچنماو... الخ هپ بو اساس‌نك نتایجیدر.

لكن بخارا تربیه‌سنك طوغدیردغی نقایص اخلاقیه‌سیله برابر اول تربیه‌دن چققان نتایج سیاسیه واجتماعیه‌ده شایان تدقیقدر. اكثریتله بخارا تربیه‌سیله پرورده بولغان اسیای وسطی وآوروپای روسیه مسلمانلرینك بو كونكی احوال اجتماعیه وسیاسیه‌اری كوز اوكنه كیترلسه، بو نتایجنك نیدن عبارت اولدیغی آنیق آكلاشیلور...

واقعاً بوجمعیتلرده دین اخلاقینك كیمچیلكندن متولد بر نوع مادیلك، منافع شخصیه‌گه پرستش وبونلرنك یاردمی ایله بایتاق قوتلی بر تجارت وار. لكن شولغنه.. هنر، معرفت، صناعت هیچ یوق. تجارتده زمانه‌نك ایجاب ایتدیردگی درجه‌ده علم ومعرفت ایله قوتلندیریلمگانگه، باشقه جمعیتلرنكنه نسبة كوب توبان وزمان اوزغان صاینده توبانلنه.

بخاردرسلری، بخارتربیه‌سی حاضرگی زمانه‌نه اخلاق حسنه، نه‌ده معیشت مادیه ایچون یترلك وفائیده‌لی دگلدر.

مدرسلر نیقدر مقدم بولسه بولسون، شاكردلرنیقدر طرشسه طرشسون، مواد تدریسیه فائده‌سز بولغاچ بوتون بومساعی یوقغه كیته‌در: كوب زكا، كوب عمر، كوب سعی، كوب آقچه هدر بولادر. حاضرده، بخارا مدرسه‌لری علمیله‌نه مناظرات دینیه‌گه مخصوص بر عمومی مؤتمرده دین اسلامنی مدافعه ایتمك، نه‌ده بر مشهور

صنایعده بر محصول‌زکا کورستمك، نه‌ده بین‌الملل بازار تجارتده‌سودا ایته آلمق ممکن دگلدر!

منصف اولمالی‌یز، بخار درسلری، بخار تربیه‌سی، یاقین زمانغه قدر، روسیه مسلمانلرینك محافظهٔ‌دین وملتینه کوب خدمت ایتدی؛ بو طوغری! لکن، بوندن آری اوخدمتی ایته آلماسیده محالدر؛ زیرا، دین وملیت، هنوز سویلنگان قوتلر ایله آنچق محافظه ایتله‌آلادر.

١٠

عالم جان حضرتنی بخاراده حیران ایتوب باشنی واتقان مسئله لردن ایکنچیسی، امام ومدرسلرنك عوامغه هیچ التفات قیلمایوب، آنلرغه اصلا وعظ ونصیحت ایتماوچیلکلری‌در: «بخاراعوامنك مکتبدن چیقغاندین صوك، دین واخلاق خصوصنده ایشتکانلری فقط «مداح» سوزلریگنه‌در! مداحلر، آز ماز یازو طانیغانغه چایخانه، بازار وسائر مجمع ناس اولان محللرده حکایه وقصه سویلاب آقچه جیوچی برنوع تلانچیلردر. بونلر خلقنك رغبتین جلب ایدر ایچون بدعت اعتقادلرگه، اصلسز عبادتلرگه مفضی سوزلردن اصلا طارتنمازلر. مداحلرنك ایچنده بعض آکلی ودینلی کشیلر بولغالاسه‌ده، اکثریسی علمسز، تربیه‌سز، حالی مجهول، اعتقاد وعملی بوزوق، سامعلرنی تورلی خرافاتغه اونداوچی جاهللردر.

«اگر شونداین مجمعلرده اصللی موعظه‌لر سویلر ایچون علمادن آدملر تعیین ایدیلسه ومسجد آدملرینه‌ده ــ اکثری عربی دن بهره‌سز بولغانغه، فارسی کتابلرندن بولسه‌ده ــ وعظ سویلاو بیورولسه، نی قدر کورکام وفائده‌لی اش بولور ایدی..»

صاحب ترجمه، بخارا علما وكبراسنك عوامغه اهميت بيروب تعليم وتربيه‌سنه طرشماغانلغنى تنقيد ايدركن، اوز مملكتى، قزان وجوارى خاطرينه كيلگان صارتين، ايكيسنى مقايسه‌گه كريشه‌در: «بزنك قزان وبلغار مملكتمزده اكثر اماملرنك وعظ وتذكير خدمتلرى، خلق ايچون فائده‌لى وتأثيرلى برعادت شريفه‌در. بوعادت سايه‌سنده بزنك عوامز بخارا وتوركستان عوامينه كوره، خيلى آرتيق معرفتلى‌در.. بخاراده علما فقط درس ايله اشتغال ايدوب، اكثريسى جاهل اولان—چونكه علما اماملقه تنزل ايتمى! —اماملر ايسه فقط صورى نماز خدمتى برله‌گنه يوانالر.. مدرسلرنك عوام ايله هيچ مناسبتى يوقدر، عوامغه هيچ تأثير ايتمايلر. بوجهتله اول طرفلر عوامى غايت جاهل قالغان، (اوقو يازو بيلوچى يوزگه اون كشى يا بار يا يوق؛ بزنك طرفلرده ايسه تقريباً ٥٠ ٪ نسبتنده عوام يازو طانيدر.) وهر براوزى كبى نادان فقط متصنع آدمدن ايشتكان باطل سوزلرگه اعتقاد ايتوچان بولغان!.. قادين قزنى اوقتو ايسه بخارده هيچ يوق ديه‌رلكدر. بوقادينلر عمل ياغنده‌ده بيك توبنده‌درلر. اول طرف قادينلرنك آزيغنه نماز قيله‌در! بخارا وتوركستان قادينلرنك كوبسى دينندن بيك آز خبرداردر! حالبوكه بزم قزان وجوارنده، امام قادينلرى اولان استاذبيكه‌لريمزنك همتى برله، قادين، قزلريمزنك برخيليسى دين طانى، اوقو يازو بله وعلمى ايله عمله ايته‌در.»

عالم جان‌حضرتنك بخاراوتوركستان حقنده يازدقلرى توركيه وعربستان حقنده دخى طوغريدر، ظننده‌يم: توركيه وعربستان‌ده علما وكبرا عوامدن تمام آيريلغان؛ عوام آراسنده بولغان اماملر، اكثريتله غايت معرفتسز وهمتسز آدملر بولغانغه، نى دين، نى

اخلاق، نی معیشت خصوصلرنده هیچ برفائده‌لری تیمایدر: اناطول ایگنچیسی، بدوی عرب، مصر فلاحی دین ومعرفت یاغندن، قزان جواری موژیقلرندن توبان حاله‌در.. مسجد اماملری وظیفهٔ دینیه ومدنیه‌لرندن، بویاقلرده تمام خبرسزدرلر. استاذبیکه‌لر، عوام بالاسین اوقتوچی امام قادینلرندن عبارت بوفائده‌لی صنف ایسه، تورکلر آراسنده‌ده، عربلر آراسنده‌ده یوق. قزاندن هجرت ایتکان برنیچه تاتار استاذبیکه‌سینك، مدینهٔ منوره‌ده، تورك پاشا وتوره‌لری قیزلرینه معلمه‌لك ایتدیکی مشهوردر!.. عثمانلی حکومتنك رسمی صورتده تعیین ایتدیکی ابتدائیه وسائره معلم ومعلمه‌لری‌ده هنوز آوول خلقی آراسینه بیك آز تأثیر ایته آلالر.

بخارانك ضیالی خلقی بوبابده بر آز همت کورستسه یخشی نتیجه‌لر امیدلیدر؛ زیرا بخارا وتورکستان خلقی علم آلور ایچون ایك مساعده‌لی برطوپراقدر: «بخارا وتورکستان خلقی غایت استعداد دلی، هر نرسه‌گه لیاقتلی، هم انقلاب وترقینی سویوچاندر.. بو خلقده، قوهٔ خیالیه واحتساسات شاعرانه زیاده‌در؛ ذوق ونشاطنی سویه‌لر. اوگراتیلگان اشنی موفقیت برله ایشلیلر؛ اوزلرینه مخصوص صناعتده مهارت کورسته‌لر؛ تجارتده آلدایلر، لکن آلدانمیلر... بونك اوستنه جمله‌سنده علمنی احترام، علمایی تعظیم عادت حسنه‌سی قوتلیدر: مدرسلرنی، طلبه‌نی، مشایخنی بیك حرمتلیلر..»

«.. بوخلقنی آزغنه تنبیه ایتوچی، قوزغالتوچی بولسه، بیك تیز ترقی ایترلر ایدی؛ باری کورمگاندین، ایشتمگاندین گنه، اوزبلکیلرندن آرتیق نرسه یوق زعمنده بولوب ترقیدن طوقتالوب طورالر.. خلاصه طبیعی استعداد وذکادن عبارت قوراللری بیك مکمل یالکز استعمالنی بیلمایلر، وآنی کورستوجی‌ده هنوز ظهور ایتکانی یوق..»

عالمجان حضرتنك بخارا خلقنك ذكا واستعدادی حقنده‌غی مشباهه‌سنه وآنارغه مستند مطالعاتنه تماماً اشتراك ایتمك كوچدر. واقعا تقلید، تكامل وترقینك ایك قوتلی مسببلرندن ایسه‌ده، كشف واختراع‌ده یوق دگلدر. بوقدر ذكی ومستعد اسیای وسطی خلقی، خارجدن بر منبهنك كیلووینی كوتوب یوقلایاچغنه، اوز ایچلرندن بعضلری ایندی اویانوب اطرافنی كورملی دگلمیدی؟ . . حتی بعض منبهلرده بولمادیمیكان صوك؟.. روس طوپلرینك طاوشی، روس صالداتلرینك سونگوسی، قزاقلرنك قامچیسی، شاقتی یوقی قاچروچی شیلردن دگلمیكان؟ . .

١١

صاحب ترجمه‌نك بخارایه كیتكانچی بیله دین، اخلاق ودرس خصوصلرنده بر خیلی افكاری، اوزینه مخصوص بر مسلكی اولدیغنی كورمشدك. بخاراده افكاری كیكایدی، هم دریناندی: عالمجان افندی درسلرندن‌ده فائده‌لنمشدی، لكن ایك كوب استفاده‌سی درس وحیاتی حقنده كوب اویلاوندن، علی الخصوص تنقید ومواخذه طریقنچه اویلاوندن بولغاندر(*). بخارادن عودتی زمانلرنده، عالمجان حضرتنك تقویهٔ دین، نشر اخلاق واصول تدریس طوغریلرنده‌گی افكاری تماما تقرر ایتكان، یعنی مسلكی كماله ایرشكان دیه‌رگه ممكندر.

متدینلر عندنده، بر برندن آیرلماسی ممكن اولمایان حیات اجتماعیه‌نك بو اوچ مهم مسئله‌سی حقنده، عالمجان حضرتنك مسلكی خلاصه‌سی شودر:

(*) بو بابلرده‌گی افكار تنقیدیه‌سی، حاضرگنه اجمالا ذكر اولندی.

دین اسلام سعادت دارینه کفیلدر؛ آنسزنه دنیاده، نه آخرتده سعادته ایرشیلماز. لکن دینی آنیق آکلامالی، قرآننی بلمالی، اللهنی طانیمالی: «هر مسئلهٔ دینیه‌نی تیوشلی روشچه، اصلی، دلیلی برله آکلامالی، بناء علیه تفسیر، حدیث، اصول فقه فنلرینی تحقیق برله اوقومالی؛ — جاهلانه تقلید برله اکتفا ایتمك دین طانوده عفو ایدلمزلك بر مساهله‌در.»

حقیقی حسن اخلاق، اخلاق محمدیه‌در. بناء علیه اتقا، عملگه مقارن علم، عبادت حقیقیه، «وطننك، ابنای ملتنك سعادتنه خدمت بنده‌ایچون الك الوغ سعادتدر.» — فقط ظاهری صوفیلق، کشینك اوزینه، هم خلقغه فائده‌سی بولمغان عملسز و نتیجه‌سز علم بیهوده‌در؛ بونلردن قاچنمالی.

حضرتنك بو ایکی اساسی فکرینی ظنمزچه تقلید وکورنیشدن اجتناب برله آکلاب، اوشانوب، چنلاب اشلاو دیو، اجمال ممکندر.

اصول تدریسده‌گی فکریده بو اساس دینی واخلاقیسندن نشأت ایته‌در: «تعلیم ایتدائیده، بالالرغه مطلقا اوقوتقان نرسه‌نی بلدروب آکلاتوب اوقوتو تیوش.» بو جهتله، عالمجان افندی تورکینی تمام اوقورغه، آکلارغه، یازارغه اقتدار حاصل ایتودن ئلك عربچه وفارسیچه اوقمقغه قارشیدر؛ ذهننك آکلامق ملکه‌سنی آچدیغی قوتلندردیکی ایچون، مشار الیه ابتدائیه‌لردن اعتباراً ریاضیاتك یکیل قسمینی اوقوتمق طرفلیسیدر.

آکلامق، هم عملی استفاده ایته آلمق قواعد معینه اوزرینه تطبیقات اجراسیله آنچق ممکن بولغانلقدن، لسان تحصیلنده، مثلا صرف ونحو عربی اوقوتلماسنده، شرح وحواشی مناقشه‌سیله وقت کیچرماینچه، بالعکس لسان اوزرنده تطبیقات یاصاتلماسی یاغنه‌در: «نحودن کوب کتابلر، حتی ملا جامینی تمام اوقوب وتکرار اوقوبده عبارت اوتی بیامگان، تیوشلی اورنده قواعد نحویانی اعمال ایتدآلماغان،

قسقه‌سی غنه، فن بر له غایه‌سینی اویلامای اشتغال قیلغان کمسنه‌لر، اصولسز، بصیرتسز آدملردر..» — بو فکرلر، واقعاً غربده کو بدن بیرلی منتشر بولغان افکار معلومه‌دن بولسه‌ده، بزم طرفلر ایچون یکیدر: معلم ومدرسلرمزنك بارچه‌سی، علمله عمل مثلا علم بیان و بدیع ایله عربچه سویلاو یاکه یازا آلو آراسنده هیچ بر لزوم ومناسبت کورمگانلری بر زمانده اویلانوب سویلنمشدر.

تدریسات وسطیه‌مزده اساس اولان علم منطق حقنده دخی حضرتنك افکاری، عملسز، فائده‌سز علمه طرفدار بولماودن هم قیلنشقه دشمانلقدن چغادر: «حکما—حکمای اسلامیه—آراسنده منطق الك اوقورغه تیوشمی یاکه ریاضیاتمی؟—دیگان اختلاف بولسه‌ده، ملا جلال دوانینك «لوامع الاشراق» نام حکمت عملیه کتابنده نقل وترجیحنه کوره حکیم اسلام ابوعلی مسکویه‌نك تقدیم ریاضی علی المنطق تیوشلی دیدکی منکاده بیك معقول کوریله ایدی. فی الواقع، مملکتمز شاکردلرینك تحصیل یقین وحکمت شوقینه کوره صناعت جدل ومناظره هوسلری غالب بولمقی، الك درجه‌ده ریاضیات اوقولماودن، یعنی منطقنك معین بر عمل مادیگه مقارن اولماوندن نشأت قیله‌در.» — حضرتنك بو سوزلرندن، صمیمیتکه، عمل گه‌نه درجه‌لرده محب، جاهلانه ادعا کارلقغه نه درجه‌لرده خصم بولغانی آچق کورینه‌در.

کیراك بخارا کیرا کسه قزان وجواری مدرسه‌لرنده، علوم طبیعیه اصلا اوقوتولماسه‌ده، عالمجان افندی، آنلرنك اوگراتلمه‌سنی حاجتلی طابادر: «طبیعیاتنك تجربه وتفتیش برله قرارلنغان مسائلی، قدرت الهیه‌گه نظردن عبارت بولدیغی اوچون دینی فائده ویردکی کبی دنیاوی فائده‌سی‌ده کوبدر.» — حضرتنك دائم فائده فکرینی تکرار یتووی، آنارده بر نوع منفعتپرورلك—اوتیلیتاریستلك—بولوین ظن ایندرسه‌ده، بو، اسلامنك حدود دینیه واخلاقیه‌سیله تحدید ایتلگان

بر درجه‌ده‌در؛ ذاتا اسلام اوتیلیتاریستلکه خلاف دگلدر. . .

عالم‌جان افندینك، علوم عالیه حقنده‌گی فکریده، اوّلگیلری ایله قویا مربوطدر. بر طرفدن، فوائد دینیه واخلاقیه‌سنه مبنی اصل دینی کتابلرنی تدقیق، تحقیق قیلمق؛—ایکنچی طرفدن فلسفه والهیاتنی فقط معرفت حق ایچون اوگرانمك: «آلهیات وفلسفه صاحبنی مادیلکدن چغاروب، روحانیتکه اقرار واعتقادینی موجب ومقوی بولدقندن زیاده لازمدر. فقط بو فنده تصنیف ایدله‌کیلگان آثار —آثار حاضرهٔ شرقیه— اکثری جدلی بولدقندن غایهٔ فنگه خیلی یراق توشکانلر؛ فلسفه تحصیلنی صرف جدل کسبنه آلماشدرغانلر. چن فنگه موافق کتاب یوقلغی کوب نشاطلرنی سوندرگان، وبعض کمسه‌لرنك ضرورنی استحباب درجه‌سنده کورولرینه یول آچقان..» — دیمك تحصیل فلسفه جدل ایچون اولمایوب محض معرفت حق‌گه خادم اولمالیدر؛ حق ایسه، عالم‌جان حضرت عندنده دین اسلام واخلاق اسلامدر.

صاحب ترجمه، عملسز علمنی فائده‌سز عد ایتکاندین اوشبو افکارینی حیاتده تطبیق قیلمه‌یی ایك مهم وظیفه‌سی بلوردی: «بنده ایچون ایك الوغ سعادت وطنینه خدمت ایتو، وابناء ملتنك سعادتنه یاردم ایتو بولغانلقدن، علممله ملتداشلرمنی فائده‌لندرمك خیالی منی شوقلندره، واویلاغان صاین نشاطمی آرتدره ایدی؛ الله‌نك تاتار دیگان بنده‌لرینی علم ودین یولنچه اویغاتام، کیرا کلرینی آکلاتام، وبویله‌چه مسعود ایتام وشول خدمت شرافتنه الله‌نك رضالقنی تابوب سعادت ابدیه‌گه ایروشام، امیدی منده بیك قوتلی ایدی. طبیعی منم بو امیدمنی یاشلکم، تجربه‌سزلکم ،قوتله‌گاندر. . .»

تاریخده کورله‌درکه هر تورلی اصلاحات وتجدیدات افکارنك سهولتلی نشری اکثریا خودپرست ومحافظکار کمسه‌لرنك مجمعی

بولغان معروف وزور شهرلردن بیگراك صاف وقریراق یرلرده ممکن بولادر. عالمجان افندیده اصلاحاتنی، قزانده باشلارغه طارتنه ایدی؛ «امیدمنك حصولیچون قزان کبی بیوك وآتاقلی علماسی کوب بیرنی موافق کورمای ایدم؛ چیتراك بیرنی، مثلا اوفا اطرافنی — مسلمانی کوب، خلقی تربیه‌گه استعدادلی بولغانغه — امام ومدرس بولور ایچون آرتغراق طابا ایدم.» — لکن بالاخره کوریله‌چکدرکه حضرت، طوغریچه قزانغه اورنلاشدی؛ هم ثبات وفعالیتی سایه‌سنده موانعنك کوبسنه غالب چقدی.

عالم جان افندی، برمحلکه اورنلاشقاچده تعقیب ایته‌چکی عملی پروغرامنی، شول زماندوق خلاصة تعیین ایتوب قویغان ایدی: «ابتداء صبیان برله عوامنی تربیه واصلاحدن اش باشلاب صوکره بتدریج علوم عربیه ودینیه‌نی کیرکلی روشچه‌اوقتو وبلدرو؛ شول اثناده طلبه وسائر خلقنك بصیرتلرینی آرتدررلق قدرفنون حکمیه‌دن — ریاضیه، طبیعیه وحکمیه — اگاهلق بیرو؛ تاریخ اسلام وسیر نبی وتراجم سلفنی نصب العین ایدوب دین واخلاق جهتلرنچه آنلرنی مدار حرکت ومناط تعیش قیلو».

عالمجان افندی. بالالار تعلیم وتربیه‌سنه دقتی درجه‌سنده، بلکه دهاده آرتیغراق بیوکلرنك تربیه واصلاحنه طریشه‌ق بولا ایدی: «بیوکلرنی اخلاق ودیانت یوللرینه سوق ایتو، حیات ومافیهالرینی منافع ملت ومصالح وطن ایچون صرف قیلولرنده ترغیب ایتو قلبمده مرکوز ایدی.»

صوك زمانلرده، محالّ اسلامیه‌ده بوتونله‌ی اونوتیلغان بو مهم مسئله‌نی، عالمجان افندیگه، ترکستان عوامنك شدت جهلی ایسکرتدی؛ محاکمات نظریه برلن مقصودی قوت طابدی: «رسول الله (صلی الله علیه وسلم) وسائر انبیا (علیهم السلام)نك تعلیم ونصایحلری الوغ کشیلردن، بالفعل تکالیف شرعیه ونوامیس عقلیه برله مکلف بولغان بالغلردن باشلانغان؛ زیرا نصایح قبول ایتوچی، فائده وضررنی چنلاب آکلاوچی،

علمنی کرکسنب بلوچی، تعلیمنی تقدیر ایتوچی، البته عقلی ایرشکان، بالالق هوسندن، یاشلك هواسندن کیچکن کشیلردر. بوندن باشقه بیوك آدملرگه صلاح فکری وچین دیانت وحمیت غیرتی ویرلماسه مدرسه‌لرگه ومکتبلرگه مادی ومعنوی اصلاح کرتمك بك آغیر بولمقی طبیعیدر.»

بیوکلرنی اوکرتمك مطلبینه ایرشیر ایچون محله‌سنده «هفته‌ده بر ایکی کون مجلس یاصاب وار طاقتی برله اشتغال واجتهاد ایتمکچی بولا» ایدی.

وبو عملی پروغرام، بر آز یوقاریده تفصیل ایتلگان دینگه، تربیه‌گه واخلاقغه متعلق افکار ایله ایضاح قیلنغان تقدیرده روحانی معلم ومدرس-لریمزنك کوبسینه دستور الحرکت اوله بلور.

١٢

صاحب ترجمه بخارده ایکان، مستقبلده‌گی خدمات تدریسیه‌سی ایچون بویله مکمل برمسلك حاضرلرگه موفق اولدغی کبی، حسیات دینیه‌نك اهمیتلی تجلیاتندن اولان تصوف ایله اشتغالگه‌ده وقت طابدی. لکن، شایان دقتدرکه حضرتده تصوف فکریده، تدریس ودها عمومی أیتکانده ملتنه خدمت آرزوسندن تولد ایتدی! حقیقی تصوفنك منشائی اکثریا تعمیق فلسفه‌در؛ نفس ناطقه اصول وقواعد ایله حقی بولمقدن عاجز قالانچه بلاواسطه کشف ایتمك سوداسینه توشار؛ — بو تصوفدر. حضرت، بویولدن بارمادی؛ اول علمنك اوزینه، هم ملتدشلرینه نافع اولماسی ایچون ایزلنیر ایکن، تصوفقه ایرشدی: عالمجان افندی، اولدن بیرلی نتیجه‌سز، فائده‌سز بلکیدن قاچنه ایدی. بعض کبار علمانك، بعض معروف مدرسه‌لرنك، تاتار جمعیتنه فائده تیدره آلماغانلقینی کوروب اوزینك علمی هم سعیده شویله بیهوده کیمته‌سین دیه بیك قورقا ایدی. علمنك نفعی ایسه آنارغه صاحبنك

متقی، متشرع، اخلاق محمدیه ایله متخلق اولماسنه مشروط کبی کورندی اوقوغانی تراجم احوال کتابلرندن، ایشتکانی قصه‌لردن، نهایت یولقغانی بعض ذواندن، اوشبو اوصافنك بالخاصه اهل تصوفده موجود ایسکانین استخراج ایتدی. خلاصه عالم‌جان حضرتنك طریقته سلوکنده، اوزینه هم خلفغه نافع اولمق کبی بر فکر عملی وار، دیمکدر.

صوفیه ایله مناسبتی، هنوز قزانده ایکان باشلامش ایدی: «قزانده وقتمده اوق آز آز تصوف کتابلرینی مطالعه ایتکالدم. غزالینك «احیا» سنی، ملا جامی‌نك «نفحات الانس» ترجمه‌سنی ومحی‌الدین العربی‌نك بعض آثارینی سویوب اوقی ایدم. ایشانلردن قورصاوی ملا حسن بن حمیدنی محله‌مزده قوناق بولغان اثناسنده کورکالاب حرکات واطوارینه باقوب استحسان ایده‌ایدم. استادم صلاح‌الدین حضرت خدمتنده اقامت ایدرکن بوری ناحیه‌سنده حسن (أسن) ایلنده متوطن ملاشهاب‌الدین ایشان‌نك استاذمنی زیارتی اثناسنده قولین اوبب خیر دعاسین صوری ایدم. خلاصه اول زمانلردوق منم قلبمه اهل تصوف سیوکلی ومسلمانلرنك یخشیراقی دیو اورنلاشقان ایدی؛ ایشانلر توغریسنده مکروه نظرلی، اوزون سوزلی کمسه‌لرنی حقسز کوره ایدم، وغالبنی تعصبلی وحسدلی طابا ایدم.»

اسکیدنبیرلی فکر تصوفنك الك شایع بولغانی اسیای وسطی‌ده اقامتی اثناسنده، عالم‌جان افندی اهل طریقت وتصوف ایله دهاآرتیق قاتناشدی. طاشکنددن اوزغانی زمان شیخ قره طاشی‌نی کورمه‌مکدن متحصل تأسفی یازیلغان ایدی. بخارده ایکان بر خیلی تصوف کتابلری اوقودی، مشایخ طریقتنی زیارت ایتکالادی؛ حتی بر شیخکه قولده بیردی: «امام غزالینك منقذ من الضلال رساله‌سنی یازدروب آلدم، اوقوب چیقدم. مشار الیهنك رسول الله (صلی الله علیه وسلم) یولینه

الڭ موافق یول صوفیه یولی، نجات ایچون الڭ امیدلی ایش تصوف مضمونندغی سوزلری مڭا بیك اورناشدی. اوز حقمده شول یولنی تیوشلی کوردم: اول یولدن، خلقم هم اوزم ایچون کوب فائده‌لر امید ایتدم...»

عالم جان افندینڭ پیری مشایخ معروفه‌دن شیخ خلیفه حسین رحمه الله‌نڭ خلفاسندین حاجی ساقی بیکندی (قره کولی) جنابلریدر. بو ذات حضرتنڭ انتسابندن آز مدت اوتکاچده وفات بولسه‌ده صاحب ترجمه برخیلی استفاده ایتوب قالدی: «شول آز مدتده اوزمه بولغان یالقاولق علاوه سینه‌درس اشتغالم کوبلکی سببلی مدتینه کوره‌ده استفاده قیله‌آلمادم؛ لکن حضرت پیرنڭ فی الجمله سیرتینه کوز صالدم: امام غزالینڭ منقنده ایتکان سوزینی بالتجربه تصدیق ایتدم. شیخ فی نفسه بیك ساده کیومده، یمك وایچمکی غایت بسیط وتکلفسز، تلندد ایچون کیگان ویگان نرسه‌سی اصلا یوق دیورلك، بار همتی خلقنی یخشیلقغه دلالت قیلوده، وبولغان نرسه‌سینی فقراغه ومسافرگه صرف ایتوده، رسول الله‌دن (صلی الله علیه وسلم) ثابت بولغان فعل وسنتنی شدتله رعایه قیلوب مخالف سنت بولغان اشدین ساقلانوده ایدی. مریدلری ـ البته طریقتدن استفاده ایتکانلری وطریقتنڭ قواعد واصولینی محافظه قیلغانلری ـ کذلك بارچه‌سی برتوغمه قرنداش کبی آرالارنده شدة محبت وتعاون حکم ایتمکده ایدی: بر سینڭ شادلقینه همه‌سی شادلانالار، قایغوسینه بارچه‌سی قایغورالار، اول قایغودین قوتولور ایچون اجتهادلرینی صرف ایه‌لر، والحاصل رسول الله‌نڭ (صلی الله علیه وسلم) واصحابنڭ (رضی الله عنهم) سیرتلرنه وتراجم احوالارینه اوقوغان اخلاقدن بایتاق نمونه اوشبو طائفه‌ده کوردم، همه طائفه‌دن بونلرنی سیرة مسنونه گه واخلاق مشروعه گه اقرب واوفق تابدم. بو بابده اوزم فعلی استفاده ایده‌آلماسامده اوشبو

اعتقاد وتجربه‌نی حاصل ایتدکمدن وبعض طائفهٔ علماده کورلگان کبی انکار اهل تصوف واهل طریقه‌نی حیز خطاده بلکه معرض خطر وخوفه ایدکنی آنیقلادغمدن بیك متشکر اولدم.»

طریقتکه انتساب، حضرتکه علمنك نافع اولماسیچون خیلی اطمئنان بیردی: «طریقتکه کرکاچ عبادتدن تاندم آرته باشلادی.»

شیخ بیکندی‌نك وفاتندن صوکره، عالم‌جان افندی آنك خلفاسندن ملا عیسی بن ملا نیاز محمد البلخی المفتی حضرتلرینه مصاحب اولوب حلقهٔ ذکرلرندن فائده‌لندی. مشار الیه کبار علمادن بولدیغی حالده شیخ سافی حضرتلرینه خدمت قیلوب اجازت آلغان وسجاده نشین طریقت بولغان فاضل ومتقی بر ذات ایدی.

۱۳

صاحب ترجمه، اوائل تحصیلنده اکمال علم ایچون بخاراسفریله‌کنه اکتفا ایتماینچه هند، حجاز ومصرغه دخی باروب، علم یولنده سلف صالحون کبی قات قات سفرلر ایه‌رك، کوب استاذ ومشایخنی کورب استفاده صوکنده‌غنه وطننه قایتوب خدمتکه کرشورگه دیو قرارلشدرغان بولسه‌ده، قرارینی تماما اجرا ایته آلمادی؛ اَبوینی، اوغللرینك صحتچه بیك قوی بولماغانینی ایشتوب قزانغه چاقردیلر. بو جهتله عالم‌جان افندی ۱۲۹۹ سنهٔ هجریه‌سینك (میلادی ۱۸۸۲) غرهٔ رجبنده قرنداشی صالح‌جان افندی ایله برابر(*) مملکتنه عودت ایتمك اوزره بخاردن چقدی.

(*) عالم‌جان افندی ایله بخارغه بارغان برادری عزیزجان افندی آلتی قش قدر اقامتدن صوك عسکرلك اشی ایچون بر سنه اوّل قزانغه قایتقان ایدی. ایکنچی برادری صالح‌جان افندی ایسه موخراً بخارغه کیلوب صاحب ترجمه‌ایله برابر اوچ قیش قدر اقامت ایتدی.

اوزلری ایچون بر آت صاتوب آلدیلر، کتاب واشیا ایچون دورت بیش تویه کرالدیلر، وقزالی (قاضی علی) بلده‌سینه طوغری چول یولیله یونالدیلر. قایتو، بارو کبی کوکللی توکل ایدی؛ یاشلکنك ایك لذتلی تحصیل زمانی اوتکارلگان بخارادن آیریلاسیلری برده کیلمگان ایدی: «بخارده اقامتمنك اولگی اوچ دورت یلنده بخاردن قایتونی اویلاو میکا بیك آغر بر حالت کیلتره وقلبمی جراحتلی ایدی. بخارا علمگه صوصاغان کیمسه‌لر ایچون بیك مساعده‌لی بر یر ایدی(*) هوا وعادتنه اوگرنگان، ارباب علم ومعرفت آراسنده بر درجه آلدانرلق جاده حاصل ایتکان ایدم.»

« . . . استاذلرمدن ودوستلرمدن بیك قیونلق برلن آیورلدم؛ آتا وبابامدن، یر و وطن کورلگان سیوکلی شهردن آیورلغان کبی آیورلدم.»

تلاماینچه آیورلغان بو علم شهرندن یراقلانوده اکرنلك یولچیلرغه

(*) عالمجان افندی‌گه بخارنی سویدرگان، آنی بخارغه ربط ایتکان شیلردن برسی‌ده کتابلر ایدی. یوغاریلرده حضرتنك کتاب مراقی نی درجه‌لرده ایدوکی یازلغان ایدی. بخارده ایسه اولزمانلر نادر وعزیز کتابلر تدارك قیلو بیك یکل ایدی: «اولده بیك کامل کتبخانه‌لر بولوب صوکغی عصر ایچنده بعض رؤسانك سوء تلقینی وپادشاه عصرنك سوء تدبیری سببلی تارقاتولغان وهر ناباب الینه کیچوب وقفلك مهرلرینی یوقالتوب تورلی خیانتلر برله تلبیس ایدوب کتاب بازارلارنده کاغد بهاسینه صاتولوب آلایده خریدار (آلوجی) تابمای تورغان عزیزالوجود ایسکی کتابلر منی بخاراده توروغه قزقدرغوچی اسباب جمله‌سندن ایدی.

اول وقف کتابلر ضیاع یولینه تشکان شرایط واقفنی سائر بلاددهغیغه کوره بخاراده بیگرك یکل بوزالار. وقف بولغان مدرسه حجره‌لرینك مال تجارت مرتبه‌سنده کاولریده اوشبو جمی‌له‌دن کوبدن رسمی صورتده علمانك فتوالاری وپادشاهنك امضاسی برله بوزلغان ایدی».

خوش کیله ایدی: «روسه‌گه تیز قایتوب یتو برده مطلوب بواماغانغه توه یورشی میکا ناخوش دگل ایدی . . قزالیده هیج ضرورسز برهفته قدر اولطردق . »

قزالیده بر ترانتاس آلوب گاه ایکی تویه (قوملق یرلرده) گاه ایکی آت ییگوب یمان قلعه (اورسکی) گه واصل اولدیلر. بوندن آری صحراده قونوب شرق اصولنچه اوزلری آش وچای حاضرلب قایتور ایچون اورنبورغه قدر ایلتوب یتکیریرگه ایکی آتلی قزاق یاللادیلر. صحراده ایکن وطنداشلری قزان تاتارلرینه اوچراشقانده، یدی ییلدنبرلی بیك یراقده قالغان اوز ایللری خلقی عالمجان افندیه بر آز یاتراق کورینه ایدی: «کیوملرندن،

«شول سببدن اوچراغانده حماللرینه اجرهٔ نقلیه ویروب — آنلار ساتدوم دیوب اویلاسه‌لار اویلاغانلاردر—اوزیمه آلغالای ایدم اول کتابلارنك بخاراغه کوره بزنك قزان مملکتینه کلولرینی واقف فائده‌سی ایچونه آرتغراق کوره ایدم. چونکه بزده بخاراغه کوره تفسیر، حدیث، اخلاق، سیر، اصول، عربیات وما اشبه ذلك کتابلرینه قدر بارراق، بازار بر آزقزوراق، بلکه استفاده ایدوچی بولور دیو اویلای ایدم. ومونك امثالی علم وفن‌گه متعلق وقف بولماغان کتابلردن بیك آرزان بهاغه کوب اوچرای ایدی. الحاصل نادرالوجود وکثیرالافاده کتابلرنی تابو وآنلارغه ایرشو بخاراده بیك یکل بولغانغه بر آز آقچه‌سی بولوب علم دردی وکرك علمنی تمیزی بولغان کشی‌ایچون بخاراالول زمان‌بیك غنیمت یر ایدی»

عالم جان افندی بخارادن رسمی درس کتابلرندین غیری حدیث، سیر، تواریخ، احوال رجال واصول . . الخ که متعلق کوب کتابلر آلوب قایتدی. حضرتنك بخاردن کیتوردکی کتابلرنك آغرلغی اسکی تعبیر استعمال ایتلسه‌اوچ‌توه یوگی (٤٠ پوط قدر) وقیمتی ٥-٦ مك صوماق تخمین ایتله‌در.

قیاونشلرندن وسوزلرندن استغراب ایتوب قزان خلقی برله نیچوك امتزاج قیلاآلورمن قایغوسی باشمه کره باشلادی...» بو حس وفکر وطن جدا کشیلرنك اکثریسنده بولا طورغان بر حس وفکر دکلدر، ظن قیلام؛ کشیلرنك کوبسی، اوز یرندن یراق عمر ایتکاچ وطننه تعلقلی هرشیءنی سویه، انلرده‌غی‌ـکیمچلکلرنی برده کورمی؛ لکن بعض مستثنا کیمسه‌لرده بولا که فکرنده‌کی قوة تنقید، متخیل بر حس وخیرکه شدت محبت، هر کورکاننی محتاج اصلاح کبی تصور ایتدیره. بو کبی کمسه‌لرنك بعضیلری، اوزلرندن یراق موجوداتنك حقیقی نقیصه‌لرنی اونتقالیلر؛ یقینلرنده‌غینك نقیصه‌لرینه بر درجه عادتلنه‌لر. باشقه تورلیراك تصور ایتلکان حقیقتله قارشیلاشو، بونلرنی قایغولاندیره. لکن بعضیلریده وارکه غایهٔ خیاللری، مقصداعلالری ایله، حقیقت دائم‌آیرم یوری؛ نقدرحیات حقیقیه‌که چومسه‌لر، اصلا ایده آلـلرینی یوغالتمیلر. بونلر ایچون ایسه حیات دنیویه، قایه بولسه‌ده، قایچان بولسه‌ده، بر درجه‌ده توبان وکیمچلکلیدر؛ بونلر هیچ کمسه ایله هیچ بر یرده هیچ برزمان امتزاج ایته آلمیلر...

یولچیلر شعبان آینك باشلرنده اورنبورغه مواصلت ایتدیلر؛ مواصلتلرینك ایرته‌گوسی‌کونوك، عالم‌جان افندینك آتاسی دوستلرندن علماغه محبت ایله معروف عطا شاکرد برلن برابر استقباله کیلوب ایرشدیلر. بوصورتله‌یدی یلدن‌بیرلی‌آیرم طورغان وبر برسینی‌بیك صاغنغان آتا واوغل اورنبورغده قاووشدیلر.

اولزمانلـر اورنبورغ تیمـور یولی یکی‌راق اولـگورگان ایدی: قطار اکرین یوری، موقفلـرنده اوزون زمان طوقتاب طوره ایدی. شونك صارتین، شرقنك عجله‌سزلـگنه اوگرنگان یولچیلریمزغـه زور چیتنالك طویدرمی ایدی؛ آلایه «صحرا سفر-لرینی، توه یورشلرینی صاغنه باشلادیلر!..» سماردن ژولسکی

کیمه‌سینه اوطورغاچ بوصاغنو قوتلندی: «اوت کیمه‌سنده آقچه برله آلورغه نی کرك طابولا، اورن راحت وخوفسز، چای تلا-گانچه موجود ویخشی، رفقا کوب، وحشت یوق، تاولیکده اوچیوز چاقرمدن آرتق مسافه قطع قیله‌مز... مع مافیه اوطسز، صوسز چوللرده، یمك وایچمك ایچون کیبکان وقاتقان ایکمك، یاکه آز ماز ایت، یوز بلا برلن طابولغان صوده قایناتولغان چای، کوپ مشقت برله ییولغان قومالاق برلن پشورلگان ایتلی، ایتسز پلاو خلاصه راحتده اوگرنیلگان کشیلر ایچون قوت لایموت دیوه لك‌کنه غدا ایله قورقنچلی چوللرنی اوزو صاغنلا ایدی!.» بوخلاف عادت حالنك سببی عجبانی ایدی؟ — حضرت، «عادت» دیدر: «بونده سبب عادتدر؛ عادت هرنرسه‌دن آرتیق تأثیر ایته، حسن وقبح برله حکمده عقلغه خواجه بولو مرتبه‌سینه بارادر.» لکن، حضرتنك «عادت» دیمه‌سینی بیش آلتی یللق بخاراده آقامتندن نشأت قیلغان عادت دیو ظن قیامق فکرمچه یالکش اولور؛ بو «عادت» تور-کارنك ئلله نیچه میك ییللردنبیرلی سورگنلری حیات ومعیشتلری روشندن حاصل بولغان عادتدر. بوملی عادتکه، نیچه یوز ییللردن بیرلی اسلامنك بیرگان تربیه‌سی‌ده، باشقه برجهتدن تأثیر ایته‌در: «ژولسکی کیمه‌سینك ایکنچی موقعنده طهارت ونماز ایچون بیك قولایسز وراحتسز حاللر کوریلدی؛ براشکنجه‌گه قیصیلغان کبی بولدق: دائما روسلر برابر، تارلق، یمك ایچمك اسبابی همه‌سی روس خادمی قولندن...» ژولسکی پراخودینك ایکنچی موقعنده، قزان جوارنده، ایدیل اوستنده کیدرکن، صوسز قیرغیز صحرا-لرینك تویه سفرینی صاغنوده، برباشقه سبب دها طابمق‌ده ممکندر: آنده ایکان یولچیلریمز بر نوع حریت، برنوع استقلال برنوع اوز اوینده بولوچیلق طویالر ایدی؛ بونده ایسه ایل بار...

یولچیلر شعبانك اون بیشنده، (ایون ایچنده) نصف اللیلده، قزان مرساسنه ایرشدیلر. قرنداش اروغ، بلیش طانیش کوب کشی استقبالگه توشکان ایدی. نهایت سحر وقتنده الیوم عالم-جان حضرتنك اقامت ایتکمده اولدیغی یورطقه (اولزمان بوتون عائلهسی شونده طوره ایدی) یتشوب، صاغ وسلامت آنالرینه قاووشدیلر.

برنچی جزءنك صوکی.

دأملاعالم جان البارودی نك قول یازووی.

اخطار عاجزانه

ارباب الباب ظاهردرکه صبیان نوخوانانه تهجیه حروف و ترتیب کلمات
اقتدار بعدنده ابتدأ عقیده اهل السنة والجماعة نك لسان مألوف
اوزره حفظ بلکه ملکه ایتدیرمك لوازم اسلامدن اندرکه مرتبه نمایانده
دخی صبی نك اوز لسانیجه مسائل حوطواقه عن الاحداث والدخان
وافعال وارکان صلوتی ضبط ایتدیرمك، نالنده ده نمازده مهم مقدار
قرآن ی وسائر اذکارنی معانی شریفه ایله تعلیم ایتمك، رابعده
اخلاق حسنه وفوائد دینی واخلاق سیئه وآفات دنیانی الذی زیاده
لسان آسان ایله آکا حلندیرمك حسن تعلیم وهدایت در
صبیانه لوازم دینیه واخلاق اسلامیه نی اجمالا حفظ وفهم ایتدیرمك
لسان غیر مألوف ایله تکلیف ایتمك خواه عربی خواه عبری
طفل رضیعه کباب صوندرمق کبی قوة فطانت ایچی تضعیف
ورغبت علم ایچی بتون سوندرمق در عربی وفارسی اوقتی السنه
کمال در لکن فرایض ولوازم بعدنده برایکی سنه مکتب کورمك
اولده مهمات دینیه نی بیلمکدن مقدم لسان آخری خلط محض خطا وضلالدر

اوردوب

افهام

شرح اوزبستانکیه

تۆرکمانستان شوراللار جمهوریتی
مرکز شرق کوتوبخانه‌سی موزئی
Т. С. С. Р.
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
Восточная Библиотека Музей